

УДК: 321.1(163.3):325.83-05Делчев, Г.(497.7)“18/19“
323.1=163.3):325.83-05Мелас, П.(495.6)“18/19“

Димитар ЉОРОВСКИ ВАМВАКОВСКИ
Институт за национална историја, Скопје
dljorovski@yahoo.com

Страшко СТОЈАНОВСКИ
Универзитет „Гоце Делчев“, Штип
strasko.stojanovski@ugd.edu.mk

ОСМАНЛИСКА МАКЕДОНИЈА НИЗ ПРИЗМАТА НА КОМПАРАТИВНАТА АНАЛИЗА ЗА ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ И ПАВЛОС МЕЛАС

Апстракт. – Гоце Делчев и Павлос Мелас се херои на националната митографија, првиот во Македонија, вториот во грчка Македонија. И двајцата, Гоце како активист на македонското револуционерно движење од крајот на 19 и почетокот на 20 век, а Мелас на грчките македономахи, се бореле против османлиската власт за да ја воспостават сопствената визија за идниот етнички карактер на Македонија. Во овој труд ги следиме нивните животописи и активизмот, фокусирајќи се на нивната трагична смрт, која дополнително послужила за зајакнување на националниот мит и утврдување на нивното денешно место во историјата. Во исто време, и на релативно истиот простор, нивните активности биле сосредоточени врз борбата за слобода на Македонија, но сложениот карактер на територијата и населението ќе ги стави на спротивни страни. Активностите на двајцата дејци во југозападна Македонија, и покрај тоа што нивните патишта директно не се преклопиле, ќе предизвикаат засилено национално оспорување и борба за душите и свеста на месното население.

Клучни зборови. – Македонија, херои, национализам, Македономахи, МРО.

ВОВЕД

Во почетокот на XX век османлиска Македонија сè повеќе наликувала на територија во која владее хаотична ситуација. Тоа се должело на продлабочената криза во доцноосманлиското општество и забрзаното распаѓање на државните и локалните османлиски институции кои не успеале да се реформираат во минатиот век. Ваквата состојба придонела сè повеќе да се чувствува јазот меѓу владеачката османлиска класа и останатото, мнозинско, христијанско население. Покрај очигледниот антагонизам меѓу овие две класи и верски групи, кој се должел на еродирањето на социо-економските, правните, политичките и религиозните односи во самата империја, територијата на османлискиот Балкан станала цел на националистичките и иредентистички планови на младите балкански држави-нации. Последниве, преку доделените (стекнати) институции во османлиската држава, меѓусебниот антагонизам, кој постепено преминувал во отворен конфликт, го пренеле пред сè и меѓу македонското православно население. Истовремено, на еден или друг начин, свои интереси кон балканските територии, без разлика дали тие биле дел од Османлиската Империја или се наоѓале во состав на останатите балкански држави, пројавувале и Големите сили, кои најчесто во реализирање на нивните стратешки цели пронаоѓале сојузници токму меѓу државните раководства во Истанбул, Атина, Софија и Белград. Меѓутоа, плановите на сите заинтересирани страни до одреден степен биле донесени во опасност од појавата на Македонската револуционерна организација (МРО). Целта на организацијата, која проникнала од конкретните потреби на најголем дел од месното македонско население за социјални, правни, економски, образовни, религиозни и политички права, а со крајна цел стекнување на политичка автономија преку вооружено востание, го запалила црвеното светло кај центрите на моќ, како во османлиската престолнина, така и кај европските и балканските држави. Тајноста на МРО, која била една од главните карактеристики во почетното нејзино дејствување, придонела да се оформат многубројни шпекулации околу нејзиното потекло, цел и програма. Оттука, Организацијата од страна на заинтересираните фактори за османлискиот Балкан уште во почетокот била деградирана, присвојувана, понижувана, девалвирана, при што за нејзината дејност биле пласирани безброј дезинформации и полуистини, а со крајна цел – нејзино присвојување и/или уништување. Во секој случај, забележително е влијанието кое МРО го имала во тековните доцноосманлиски процеси во Македонија токму

преку мноштвото извештаи на дипломатските претставништва на балканските држави и Големите сили кои се наоѓале на територијата на Балканскиот Полуостров, кај балканскиот и европски дневен печат, меѓу бројните европски патници на оваа територија, како и во бројната документација од османлиска провиниенција. Во прилог на ова, британскиот генерален конзул во Солун, Алфред Билиоти, во писмо од 19 април 1903 година до маркизот од Ленсдаун (државен секретар за надворешни работи на Велика Британија), објаснувајќи ја ситуацијата во османлиска Македонија предизвикана од дејноста на македонските револуционерни чети и реакцијата на османлиските власти, ќе заклучи: „Со еден збор, никаде немало таков терор каков што владее сега во Македонија, и никакви злосторства што ги вршеле Турците не предизвикале таква мизерија како што владее сега во големите и густо населените области“.¹ Според конзулот Билиоти, виновник за ваквата ситуација не биле османлиските власти, туку четите на МРО кои предизвикувале анархија и според тоа „станува јасно дека Турците не можат да излезат на крај со нив, бидејќи нивните раце се врзани од помислата дека ќе предизвикаат бунт“.²

ДОЦНООСМАНЛИСКАТА ИМПЕРИЈА И РАЃАЊЕТО НА БАЛКАНСКИТЕ НАЦИОНАЛИЗМИ

Појавата на нациите и национализмите во Османлиската Империја, особено во нејзиниот европски дел, се врзува за развојот на стереотипите коишто ги развивал останатиот дел од светот во однос на балканските жители, но и перцепцијата за себе која ја развивале народите во овие региони. Категоријалното атрибуирање се фокусира на аспектот дека етничките идентитети секогаш се производ на значајните акти на другите групи. Еден од поважните сегменти е моќта на именувањето. Според Валенштајн (Walenstein), „припадноста кон етничката група е резултат на социјалното дефинирање, интеракциите меѓу самоделирањата на членовите и дефинирањата кои ги вршат другите групи“.³ Па

¹ Трајановски (ур.) 2012, 302-304.

² Ibid.

³ Види: Putinja, Stref-Fenar 1997, 160.

За Косев, Балканските идентитети се резултат на две натпреварувачки сили: 1) Тие се одраз на Западната политика кон Балканот (кој може да се нарече дискурс на Значајниот Друг); и 2) Етно - дискурсот на себепретставувањето (официјалниот и институционално наметнатиот национален идентитет. Види: Kiossev 2002, 179.

затоа начинот на кој се однесуваме кон „другите“ зависи од начинот на кој ги замислуваме „другите“.⁴

Османлиската држава до доцниот XIX век била наднационална (или подобро кажано: ненационална) Империја со силни средновековни карактеристики, во кое бирографијата се чини била единствената заедничка институција што ги поврзувала, но не и спојувала различните делови од населението. Се разбира дека Османлиската Империја не создала интегрирано општество. Тоа што некои балкански историчари и антрополози не сакаат да го разберат, е дека оваа империја не се ни стремела да оствари таква интеграција, а камоли асимилација. Борбата за националното ослободување и создавањето на национални држави не претставува само целосен и радикален раскин со минатото, туку и негација на тоа минато. Ова овозможува формирањето на нациите да се изврши врз два основни принципи, како што се јазикот и верата.⁵

Појавата на балканските нации и национализми се поврзува со општиот светски тренд настанат под влијание на либерализмот, кој своите корени ги има во идеите на просветителството; и национализмот, кој се темели на романтизмот и историцизмот на XIX век.⁶ Европскиот културен романтизам ја поттикнал жедта за контрадикторната мешавина на егзотичното и автентичното и создал силна потреба за нив. Потребата за егзотично може да се види во модата за ориенталните приказни, кои биле создавани од западните автори како одговор на новите книжевни вкусови, настанати со отворањето на Азија кон останатиот дел од светот. Автентичниот дел ја сочинува потрагата за националните корени кои ги поттикнале филозофите како Ј. Г. Хердер, величејќи го јазикот, културата и народната поезија, во потрагата кон основите на легитимирање на националните заедници како органско единство. Поради недоволно развиената световна писмена култура на Балканот, овие претстави за реалноста биле конструирани на „Запад“.⁷

Сепак, најважните фактори врз кои се темели појавата и ширењето на национализмот на Балканот, како и создавањето на модерните нации-држави, се: религијата и религиозните институции, јазикот како средство за дефинирање на националната посебност, како и надвореш-

⁴ Види: Scarry 1998, 40.

⁵ Тодорова 2001, 240, 241.

⁶ Јелавич 1999, 203.

⁷ Noris 2002, 35.

ните фактори изразени преку политиката на Големите сили и нивната желба да ги реализираат сопствените национални интереси.

Во периодот од втората половина на XIX век и почетоците на XX век балканските држави се насочиле кон национална консолидација, но и кон остварување на нивните големонационални идеи за создавање на етнички хомогени држави. Она што за грчкиот национализам е „Мегали Идеја“, за српскиот е „Начертанието“ на Гарашанин, а за бугарскиот – неостварениот сон за „Санстефанска Бугарија“. Сите овие национализми ги судриле своите големодржавни интереси во остатоците од Османлиската Империја на Балканот, или поконкретно во Македонија.⁸ Чувството на мисија во Балканската политика било водено од сонот за територијална експанзија на младите балкански нации и ослободување на нивните „поробени браќа“.

Во Југоисточна Европа не важи исказот дека нацијата создала независна држава, како што мечтаеле романтичарските националисти. Всушност, водачите на новите држави морале да ја создаваат нацијата од селанското општество, кое било задоено со светското гледиште за неговото османско минато.⁹ Во втората половина на XIX век и почетокот на XX век, балканските држави ги пласираат своите измислени традиции, создавајќи од Македонија „јаболко на раздорот“.¹⁰ За да се придобие христијанското население во Македонија, балканските држави организирале свои училишта, отворале нивни цркви и испраќале вооружени чети, а ајдутите, арамиите, сердарите, комитите и четниците прераснале во херои на балканскиот пантеон. Како резултат на оваа конфузна ситуација се создала и една, помалку или повеќе, хаотична слика на идентитети кај населението. При промената на идентитетот се создава двосмисленост, бидејќи етничката припадност е подеднакво прашање на потеклото, колку и на актуелниот идентитет.¹¹ „Во некоја смисла“ напишал Чарлс Елиот во 1900 година, „во Македонија расата (нацијата) е само политичка партија“.¹² Етничкото било исто толку последица, колку и причина за овој немир. Револуционерното насилство произведувало национални припадности, но и било произведено од нив.

Во овој контекст ја проследуваме дејноста и крајот на двата национални херои, кои го споделуваат просторот на доцноосманлиска

⁸ Watson 1993, 121-125.

⁹ Мазовер 2003, 122.

¹⁰ Рудометоф 2003, 12.

¹¹ Bart 1997, 247, 248.

¹² Мазовер 2003, 132.

Македонија, а се темел на националниот мит во три современи држави – Грција, Бугарија и Македонија. Нивниот крај означува почеток на експлоатирање на нивниот живот, дело и сегментирано народно креиран бит, за хомогенизација на националните идеи кои во својот зародиш се есенцијално антагонизирачки една кон друга.

СМРТТА КАКО ПОЧЕТОК НА „РАЃАЊЕТО“ НА МИТОТ

Пролетта 1903 година, настаните во османлиска Македонија се ределе како на филмска лента. Станала редовна пракса страниците на европскиот и балкански дневен печат да бидат пополнувани со вознемирувачки информации за хаотичната ситуација во балканските владенија на Османлиската Империја. Постојано се вкрстувале и се прелевале актуелни настани и случувања. Така, на пример, додека сè уште траеле сензационалните известувања и анализи за уништувањето на мостот на железничката линија Солун-Одрин кај реката Ангиста, ноќта меѓу 18 и 19 март, или, пак, за динамитните акции во Солун изведени од група на македонски анархисти во периодот од 28 април до 1 мај, интересот на меѓународната јавност го привлекол судирот меѓу османлиската војска и чета на МРО во селото Баница, Серско, на 4 мај 1903 година. Од почетните достапни информации веднаш станало јасно дека во битката со османлиите имало загинати и меѓу револуционерите, и меѓу локалното население. Софискиот весник „Реформи“ на 2 мај (ст. стил), пишувајќи за овој настан, на крајот од текстот споменува дека „не се знае дали Делчев е меѓу живите“.¹³ Шпекулациите за Делчевата смрт набрзо се обистиниле, а весниците и дипломатските извештаи биле пополнувани со достапните информации и сведоштва за животот и делото на еден од дотогаш најпознатите македонски револуционери.¹⁴ Конкретно, американскиот „New York Times“ (Њујорк Тајмс) посветил посебна статија за вооружениот судир во Баница, под наслов „Смртта на македонскиот водач“, во која, меѓу другото, пишува: „Делчев имаше триесет и две години. Тој беше учител и практично ја создаде сегашната македонска организација која дејствува во сите делови на Македонија (...)“.¹⁵

¹³ Реформи, 2.05.1903.

¹⁴ За одекот во тогашниот печат за смртта на Гоце Делчев, види повеќе кај: Минов 2019, 53-94; Андонов-Полјански 1957, 1-2; Андонов-Полјански 1963, 29-30; Петров 1983, 114-125.

¹⁵ The New York Times, 26. 05.1903, 2.

Скоро година и половина од смртта на Делчев се случи едно друго убиство во Македонија кое исто така ја разбранува медиумската јавност, но за разлика од претходното, во овој случај интересот, пред сè, се концентрирал во грчкиот печат, на тој начин создавајќи национална вознемиреност во тогашниот грчки „свет“. На 19 октомври 1904 година атинскиот весник „Еμπρός“ (Емброс) бил испечатен со ударна вест на насловната страна „Херојската смрт на потпоручникот Мелас: како тој беше убиен во Македонија“.¹⁶ Имено, станува збор за убиството на офицерот на грчката армија Павлос Мелас, кој како водач на грчка паравоена формација делувал на територијата на југозападна османлиска Македонија. Мелас загинал во судир со османлиската војска во костурското село Статица на 13 октомври 1904 година.

Од досега изнесеното лесно се воочува дека станува збор за две личности кои несомнено оставиле белег во историјата на Македонија во доцноосманлискиот период. Исто така, нивниот живот и дела по нивната смрт ќе бидат евидентно експлоатирани во народниот, револуционерниот и националниот наратив на териториите на современите балкански држави, пред сè од грчката, бугарската, а подоцна и од македонската. Следователно, двете личности денес се врамени во пантеоните на националните херои во грчката, македонската и бугарската нација. Оттука, со впишувањето на имињата на одредени поединци во поширокиот национален наратив од страна на државата, тие се отстрануваат од сферата на јавното толкување и добиваат посебен статус на национални херои, при што се истакнуваат нивните лични и материјални придонеси и жртви во создавањето на нацијата.¹⁷ Од друга страна, нивната глорификација и хероизам ставени во конкретно национално време и простор ја обликуваат целосната слика на националниот мит. Впрочем националниот мит креиран за Делчев и Мелас од националниот историски наратив на споменатите балкански историографии постепено од нив создаде национални маченици, легенди и светци.

Но, всушност, кои биле тие? Каков бил нивниот животен и револуционерен пат? За што се бореле и каква била нивната кауза? Каква била нивната вистинска улога во историското време и простор?

¹⁶ *Еμπρός*, 19.10.1904, 1.

¹⁷ Karakasidou 2004, 200.

КОИ БИЛЕ ДЕЛЧЕВ И МЕЛАС?

Гоце Делчев е роден на 4 февруари 1872 година во градот Кукуш, османлиска Македонија.¹⁸ Гоце потекнувал од еснафско семејство. Неговиот татко Никола бил типичен претставник на младата македонска словеноговорна трговско-занаетчиска класа која почнала да се формира во македонските градови во текот на втората половина од XIX век. Во родниот град Делчев го завршил прогимназиското образование (1879-1887), најпрвин бил запишан во унијатско, а набрзо потоа се префрла во егзархиско училиште. Тој своето образование потоа го продолжил во солунската егзархиска гимназија „Св. Кирил и Методиј“ (1888-1891). Солун како политички, економски и општествен центар на османлиска Македонија имал значајно влијание во оформувањето на Делчев како револуционер. Во тој период оваа гимназија станала јадро од која подоцна изникнале највидните дејци на македонското ослободително движење. Паралелно со образовните активности, Делчев своето слободно време го поминувал во читање на револуционерна и друга литература, во средби со ученици каде се разменуваале мислења и ставови за ситуацијата во османлиска Македонија и за перспективите за нејзината иднина. Истовремено, тој бил член, а подоцна и раководител на училишниот револуционерен кружок.

По завршувањето на шестиот клас тој се нашол на крстопат, дали да ја заврши гимназијата со матура и да стане учител во Македонија или да го продолжи образованието. Делчев се одлучил за второто и веќе во јули 1891 година заминал во Софија, каде се запишал во Военото училиште. Оваа следна етапа од неговиот животен пат исто така одиграла значајна улога во подоцнежното оформување како револуционер и идеолог на македонското ослободително движење. Тој за прв пат, иако на туѓа територија, го почувствувал слободниот начин на живот. Какво било значењето за еден млад човек да го доживее токму ова, најдобро го опишува неговиот подоцнежен соборец Христо Татарчев, кој во спомените забележал: „Штом ја поминавме границата во Кустендил, видовме слободен живот (...). Просто не можев да се начудам, да си поверувам на очите, дека таков слободен живот евозможен. Слободниот живот во Брацигово, политичките борби во Пловдив, ученичките бунтови, социјалистичките идеи, слободната агитација (...).“¹⁹

¹⁸ Подетално за биографските податоци на Гоце Делчев, види кај: Яворовъ 1904; Андонов-Полјански 1978; Кљосев 1967; MacDermott 1978; Димески 1992.

¹⁹ Билярски (ур.) 1989, 25.

Воениот начин на живот, разните животни перипетии што го поминал во Софија, но пред сè слободниот начин на живот и државноста на бугарскиот народ кои ги доживеал во тукушто формираното кнежевство претставувале дополнителни мотиви Делчев да преземе решителен чекор и, по завршувањето на Военото училиште во 1894 година, да се врати во својата татковина со цел животниот век да го посвети на борбата за ослободување на Македонија.

Во татковината Делчев се вратил есента 1894 година, каде најпрвин бил поставен за егзархиски учител во Ново Село, Штипско. Неговите идејни погледи веднаш се совпаднале со веќе формираната Македонска револуционерна организација. Политичката програма на Организацијата, која се темелела врз идејата за автономна Македонија во рамките на Османлиската Империја преку подготвување на македонското население за вооружено востание, била одлучувачки фактор тој веднаш да се приклучи кон истата. Оттогаш започнува и неговата последна животна фаза, во која скоро 10 години, до крајот на својот живот, целосно се посветил на македонската револуционерна и ослободителна идеја.

За разлика од Делчев, кој потекнувал од османлиска Македонија, фамилијата Мелас имала корени од Епир, а пак самиот Павлос бил роден на 29 март 1870 година во градот Марсеј, Франција.²⁰ Таткото на Павлос, Михаил, припаѓал на едно од поважните трговски семејства во Епир, а самиот тој бил дел од грчката политичка и национална елита. Семејството Мелас во 1874 година се преселило во грчката престолнина. Во тој период градот Атина, особено меѓу жителите од средната и повисоката класа, била центар на грчкиот национален живот, место од кадешто најчесто тргнувала секоја иницијатива поврзана со грчката иредентистичка платформа, попозната како „Мегали идеја“. Преселувањето во Атина, одличното образование со кое се стекнал во Военото училиште „Евелпидон“ и, подоцна, добиениот чин артилериски потпоручник во грчката армија, претставувале важен предуслов во создавањето на националистичките чувства кај младиот Павлос. Следна фаза во неговото национално издигнување било стапувањето во брак (1892) со Наталија, дел од фамилијата Драгумис, која потекнувала од османлиска Македонија и била една од најпознатите и најактивните околу т.н. македонско прашање во тој период во грчкото кралство.²¹ Таткото на Наталија, Стефанос, во одделни периоди бил грчки премиер и министер за надворешни

²⁰ За подетални информации околу биографијата на Павлос Мелас, види кај: Μελά 1926.

²¹ Η Εφημερίδα των Συντακτών, 14.10.2018.

работи, а нејзиниот брат Ион бил еден од најфанатичните национални идеолози на грчката политика кон османлиска Македонија.

За прв пат во јавниот живот Мелас се појавил во летото 1894 година, кога со група на грчки офицери упаднале и ги демолирале канцелариите на атинскиот весник „Акрополис“. Причината за ваквата реакција била насловната и главна статија во весникот, во која биле критикувани одредени авторитарни однесувања на одделни делови од грчката армија. Целиот случај завршил на Воен суд со обвинение за оштета на туѓ имот, но државно-националната позиција и статусот кој бил граден за грчката армија едноставно не допуштал офицерите да бидат казнети.²²

Во истата година (1894), одреден број офицери на грчката армија кои претходно учествувале во нападот на атинскиот весник, меѓу кои и Мелас, станале дел од веќе формираната иредентистичка организација „Етници етерија“ (Национално друштво). Оваа организација за две години прераснала во сериозна политичка и воена сила во грчката држава. Во 1896 година таа најпрвин испратила паравоени формации во османлиска Македонија, а истото го направила и во наредната 1897 година. Дел од овие вооружени формации бил и Мелас. По започнувањето на грчко-османлиската војна од 1897 година ситуацијата драстично се променила. Кризата во која западнала грчката држава во 90-тите години од XIX век кулминирала со овој настан. Водејќи се од замислената концепција на „Мегали идеја“, воено неподготвеното Кралство започнало војна со постојани провокации на паравоени групи во пограничните османлиски територии. Жестоката реакција на османлиската војска, која за неколку дена ги освоила Тесалија и Епир, го најавила воениот пораз на грчката држава. Но, навремената интервенција на Големите сили во корист на Грција го спречила понатамошното напредување на Османлиите.²³ За разлика од другите грчки офицери кои по војната се дистанцира-

²² Ibid.

²³ Високата Порта била принудена во мај 1897 година да склучи примирје, а потоа и мировен договор. Островот Крит, и покрај поразот на грчката држава, веќе следната година (1898) добил автономен статус во рамките на Османлиската Империја, најмногу благодарение на заедничкиот притисок врз Султанот од страна на Англија, Русија, Франција и Италија. Од друга страна, коректното држење на Бугарија за време на оваа војна било наградено од султанот со издавање на берати за егзархиски владици во Македонија (за градовите Битола, Струмица и Дебар), што во секој случај негативно влијаело за грчката пропаганда. Види: Константинова 2008, 277.

ле од „Етники етерија“, Мелас го продолжил неговото учество, а во јануари 1899 година станал дел и од Управниот одбор на организацијата.

Хероизмот и митот градени околу делото на Мелас најповеќе се поврзани со дејноста којашто ја имал од почетокот на XX век па сè до неговата смрт. Имено, тој заедно со други грчки националисти, од кои добар дел и од неговата потесна фамилија, какви што биле споменатите Стефанос и Ион Драгумис, бил еден од најзначајните личности во подготвителната фаза на грчката „Македонска борба“, пред сè во убедувањето на грчката влада да донесе дефинитивна одлука во застанување позади грчката вооружена интервенција во Македонија.²⁴ Меѓутоа, решавачка улога во креирањето на митот за Мелас имало неговото физичко присуство како еден од првите водачи на паравоени формации на територијата на османлиска Македонија и особено неговото убиство во Костурската каза.

„МАКЕДОНИЈА НА МАКЕДОНЦИТЕ“ VS. „ГРЧКА МАКЕДОНИЈА“

Историските факти за двете личности водат кон заклучок дека тие оставиле несомнен белег врз тогашните и идни историски настани, процеси и случувања во Македонија. Нивниот животен тек и развој ги профилира како личности кои изградиле свои идеи и погледи за тогашната ситуација во османлиска Македонија, но и сосема дијаметрални планови за нејзината иднина. Иако во реалноста припаѓале на два различни света, сепак нивните судбини биле нерасклинливо поврзани, т.е. во симбиоза со територијата на Македонија, за која и во краен случај ги положиле своите животи. Оттука, наследниците на нивните идеи, преликани преку припадниците на современите балкански држави-нации, вклопувајќи ги во проекциите на нивните државни и национални проекции, преку националната нарација имаат креирано колективна меморија и свест за нив меѓу припадниците на посебните национални ентитети, во кои едниот се доживува како национален „херој и мит“, а другиот како „злосторник“, и обратно. Но, сепак, од научно-методолошки аспект се поставуваат низа прашања кои во понатамошниот дел од текстот преку компаративна анализа ќе се обидеме да ги одговориме.

Делчев припаѓа на генерацијата македонски револуционери кои својот развоен пат го граделе во специфичните услови во доцноосман-

²⁴ Љоровски Вамваковски 2014, 190-198.

лиското општество, со јасни сознанија за тогашната внатрешно-политичка и меѓународна положба на османлиска Македонија. Тие успеале да го искористат историскиот моментум и да ја канализираат претходната етапа на неорганизираните форми на отпор на македонското население во организирано македонско ослободително движење, пресликано преку Македонската револуционерна организација. Трасирањето на револуционерното движење во многу нешта зависело од постојниот антагонизам меѓу населението, кој првенствено се засновал на верска, политичка и социјална основа. Сето тоа е резултат на институционалната милетска поставеност на османлиското општество, којашто, пак, им дозволувала на балканските држави да влијаат врз внатрешните работи на османлиската држава преку индоктринација и создавање свои „национални заедници“, а со крајна иредентистичка цел за освојување на цела или пак одредени делови од територијата на историска Македонија. Во тој поглед, идејно-политичката поставеност на МРО предвидувала во ослободителното движење да бидат вклучени сите религиозни, етнички, политички и социјални групи во османлиска Македонија, врз основа на една заедничка кауза заснована врз нивните идни државни интереси. Организацијата предвидувала мобилизирање на револуционерните и борбени сили врз база на социјална и политичка платформа, што ќе значело ослободување на сите, а не само на македонскиот словенски елемент, а уште помалку на егзархискиот дел во Македонија.²⁵ Ваквата позиција на Делчев се потврдува и во Уставот на МРО од 1896 година, чиј творец бил самиот тој заедно со Ѓорче Петров. Во него концизно е наведено дека Организацијата има за цел да ги сплоти во едно цело сите незадоволни елементи во Македонија и Одринско, без разлика на народност.²⁶ Оттука, во тој контекст, Делчев истакнувал дека целта на македонската револуција е „слободна и независна Македонија, со широки права на сите сиромашни, од сите нации, религии и јазици во неа“, што само по себе водело кон вооружено востание на сите општествени групи, вклучувајќи ја и „турската сиромаштија, која треба од Организацијата да биде привлечена во нејзините редови“.²⁷ Ваквите негови погледи, кои се темелеле на лозунгот „Македонија на Македонците“, пред сè биле базирани на длабокото познавање на општествено-политичките услови во Македонија, неговото револуционерно и интелектуално изградување, како и од препознавањето на опасноста од стремежите на политичките

²⁵ Пандевски 1974, 72.

²⁶ Ѓорѓиев 2013, 106.

²⁷ Андонов-Полјански Гоце Делчев III 1972, 159.

елити на балканските држави кои на секаков начин настојувале да влијаат врз „македонското прашање“ преку присвојување на делови од македонското население. Тој бил свесен дека целта за стекнување на слобода и државност зависеле и единствено можеле да бидат реализирани доколку во неа учествува целокупното население.

Интелектуалното и револуционерно изградување на Делчев минувало исто така низ неколку етапи. Покрај формалното образование кое го стекнал во Кукуш, Солун и Софија, тој во текот на целиот живот интелектуално се надоградувал. Делчев бил под силно влијание на тогашните светски општествено-политички правци и трендови, обидувајќи се да биде во тек со напредните учења, филозофии и револуционерни идеи. Тоа му овозможило да ги надрасне не само верско-националистичките предрасуди, туку и македонската граѓанска реакционерност. Гоце бил под силно влијание на просветителските идеи од XVIII век, на идеите од француската буржуазна револуција, а исто така влечел и искуства од Париската комуна од 1871 година. Во Военото училиште тој ги читал делата на Жан Жак Русо, откаде ги прифатил идеите за правата на човекот и неговите слободи.²⁸ Блиски до неговите сфаќања биле социјалистичките и анархистички идеи, кои покрај контактот со ваков вид на литература, тој често пати ги разменува и со македонските социјалисти и анархисти.²⁹ Од друга страна, во револуционерното изградување на Делчев големо влијание имале делата на руските револуционери, а тој особено се интересирал за историјата на италијанското, бугарското, ерменското и српското ослободително движење.³⁰

Имајќи го предвид претходно напишаното и развојниот пат на Делчев, сепак може да констатираме дека негово најголемо „животно училиште“ претставува Македонија со нејзините историски, популациски и општествено-политички околности. Животното искуство го влечел токму од ситуацијата во османлиска Македонија и нејзините контрасти.

²⁸ Андонов-Полјански 1978, 99.

²⁹ Така, на пример, за време на обиколката на Гоце Делчев во источниот дел на османлиска Македонија во текот на 1899 година, дел од неговата чета биле и тројца анархисти (Славе Мерџанов, Петар Соколов и Петар Манџуков). Податоците кои П. Манџуков ги пренесува изобилуваат со сведоштва за разговорите и размената на знаења и искуства за начинот на водењето на борбата против османлиската власт, при што несомнено во понатамошното свое делување Делчев прифатил одредени анархистички погледи во начинот на делување на МРО. Види: Манџуков 2013, 141-272.

³⁰ Андонов-Полјански 1978, 101-105.

Делчев учел од нејзе, но вложил и максимални напори да ја измени во насоки кои тој ги сметал најдобри за неа. На прашањето на Даме Груев, зошто ја напуштил Бугарија, уште во првите моменти од неговото вклучување во Организацијата, во Штип во 1894 година, тој го трасирал својот револуционерен пат, одговарајќи му на Груев: „Може ли да има друго место за еден Македонец, освен Македонија? Дали има народ понесреќен од македонскиот? И дали има некаде пошироко поле за работа отколку Македонија? (...). Треба да се просвети и организира народот, да се вооружи, да му се вдахне вера во неговите сили, да разбере како може да се отргне од ропството и мизеријата, да му се отворат очите“.³¹ Делчев припаѓал на оние личности кои покрај револуционерната, имал и просветителска и агитациона дејност. Тој многу рано увидел дека со вклучувањето на селанството како најбројна социјална база ќе се постигне масовизирање на револуционерното движење. Но тоа селанство најпрвин требало да се едуцира, да се трансформира неговата свест и пред сè да почне слободно да размислува. Требало да се почне речиси од ништо, да се потпре само на сопствените сили, а Гоце тоа и го правел. Неговиот идеен сопатник, Ѓорче Петров, во тој контекст ќе каже: „Тој чувствуваше во себе пориви, толку силни, што можеше за миг да запали револуционерен оган, да ги потпали срцата на целото население на Македонија“.³² Македонскиот анархист Петар Манџуков, кој во одреден период бил дел од Гоцевата чета и директно бил сведок на неговата агитација, запишал: „Преку својата блискост до културното, психолошкото и менталното ниво на селаните, Делчев ги привлекуваше и дејствуваше неодоливо врз нивната психа“.³³ Многу поконкретен бил Ѓорче Петров во „Беседата за Гоце“. Тој анализирајќи ја неговата дејност му ја доделува улогата на „народен водач“, кој ги изразува чувствата, мислите, желбите и мечтите на македонското население. Според него, пропагирањата на Делчев „насекаде беа природни и неизнасилени во разговорите (...), тој не сакаше да се служи со теоретски проповеди во своите агитации(...), а за да ги образложи идеите и поимите тој се служеше со фактите од реалниот живот, место да дава дефиниции и да развива теории“.³⁴ Академик Манол Пандевски констатира дека Организацијата се масовизирала благодарение на Делчев, со што го надраснала дотогашниот карактер на тесна конспирација меѓу одредените градски средини и учителската интели-

³¹ Христов 1955, 85.

³² Петров 2003, 11.

³³ Манџуков 2013, 231.

³⁴ Петров 2003, 24.

генција. Оттука, се надоврзува Пандевски, внесувањето на новиот стил на работа на Делчев, тој понатаму го пренел на стотина агитатори и организатори на движењето.³⁵

Гоце Делчев како и плејадата македонски револуционери од тој период ја граделе револуционерната идеологија низ призмата на сознанијата „дека тие се чеда на Македонија, со чијашто иднина ја сврзувале, на живот и смрт, и својата иднина“.³⁶ Следователно на тоа, концепцијата на македонската државност тие ја сфаќале врз база на територијата на Македонија со нејзините историски и географски граници во рамките на тогашната Османлиска Империја. Оттука, идејата за државност на именуваната територија како една заокружена целина, тие ја темелеле на нејзината животоспособност и идна општествена, политичка, економска и национална издиференцираност. Според Пандевски, интересите на Македонија како посебна балканска целина и на македонското население како нација во формирање, во текот на ослободителните борби се манифестирале низ напорите за постигнување на две основни задачи: најпрво, одбрана на територијалниот и идниот национален интегритет на земјата, и второ, оружени и други политички борби за подигање на државно-правниот статус на Македонија до степен на меѓународно призната држава.³⁷ Воочувајќи ја опасноста од разнебитување на тогашната територијална целовитост на османлиска Македонија пресликана преку иредентистичките и национални програми на балканските држави, Делчев во една пригода се изјаснил, дека „Македонија има свои интереси и своја политика, таа им припаѓа на сите Македонци. Кој копнее, кој работи да ја присоедини кон Бугарија или кон Грција, тој може да се мисли за добар Бугарин или Грк, но не и за добар Македонец“.³⁸ Ваквите негови ставови биле преточени и во највисокиот правен акт на Организацијата, во чл. 2 од Уставот од 1896 година, каде се потенцира дека МРО врвејќи по патот за стекнување на политичка автономија преку револуција ќе се бори за премавнување на шовинистичките пропаганди и национални караници кои го цепат и обесилуваат македонското и одринското население.³⁹

³⁵ Пандевски 1990, 324.

³⁶ Пандевски 1990, 316.

³⁷ Пандевски 1990, 319.

³⁸ Пандевски 1974, 65.

³⁹ Ѓорѓиев 2013, 106.

Во целосното посветување на македонското револуционерно и ослободително движење, Делчев вложил максимални напори во зачувување на самостојноста на Организацијата од постојаните напади за нејзино преземање и/или дискредитација од страна на националните центри на моќ на балканските држави, пред сè на оние од Софија. Тоа се должело на неговите способности да го согледа процесот на создавање на државност и националното оформување во една целина како крајна етапа во една низа на настани која започнувала од конкретните потреби на македонското население, преточени и вградени во идеолошката поставеност на МРО, која била главниот фактор во реализирање на таа цел. А целта ќе се реализирала преку револуционерна подготовка на населението за едно општо востание, или како што во една прилика Делчев му напишал на својот пријател Ефрем Каранов: „Ослободувањето на Македонија лежи во внатрешното востание. Оној што мисли дека Македонија ќе се ослободи поинаку, тој се лаже себе си и другите“.⁴⁰

Од погоренапишаното јасно воочлива е судбинската поврзаност на Делчевиот живот и територијата на Македонија. Воочливо е дека за него не постоела резервна татковина. Дури и за време на неговиот престој во Бугарија, додека бил задграничен претставник на МРО во Софија, Делчев ја користел секоја можност да се врати и да крстари низ Македонија. Крум Христов, еден од биографите на Делчев, запишал: „Оние, коишто го имале видено тука и отаде границата, не може лесно да ги спојат тие два лика на Гоце Делчев – толку многу различни еден од друг (...). И Јаворов и другите раскажуваат како тој се препородува кога ќе влезе меѓу народот, среде народот, дека тоа е тој, вистинскиот Делчев (...). Во Македонија го наоѓа својот внатрешен мир и покрај многукратните поголеми опасности што надвиснале над него и во секој миг го загрозуваат неговиот живот“.⁴¹ Во неговата револуционерна посветеност и патот кој го врвел во напорите за реализирање на неговите идеали, тој често на своите соборци знаел да им каже: „Никогаш не заборавајте дека не си припаѓаме самите на себе. Нашите животи се веќе жртвувани пред олтарот на работата, а кој од вас ја изгуби таа свест престанува да биде револуционер. Затоа, да не се плашине од смртта. Каде и да нè води, да ја пречекаме со презир – и да ја победиме!“⁴² Токму и на таков начин Делчев во пролетта 1903 година го завршил својот бурен животен пат.

⁴⁰ Андонов-Полјански Гоце Делчев II 1972, 10.

⁴¹ Христов 1955, 221.

⁴² Силянов 1984, 56.

Во националната меморија кај грчкиот народ Павлос Мелас првенствено се доживува како армиски офицер кој загинал во османлиска Македонија, запоставувајќи ја неговата суштинска улога и значење во тогашната консталација на политичките и национални односи во грчкото кралство и неговиот придонес во грчката националистичка и иредентистичка политика кон „македонското прашање“. За разлика од Делчев кој своите погледи и идеи ги градел непосредно од реалните потреби на македонското население, Мелас својот „патриотски концепт“ го конципирал врз основа на националистичката и иредентистичка политика на грчката држава кон територијата и населението на османлиска Македонија. Државно спонзорираниот грчки национален наратив, кој се темелел на иредентистичкиот проект „Мегали идеја“, кај голем број тогашни Грци создал свест и должност да го посветат животот за конструираниите желби и потреби на „неослободениот дел од грчката нација и територија“. Замислената проекција на Голема Грција имала византиска географска конотација. Оттука, „Мегали идеја“ станала доминантна во грчките територијални аспирации кон средината на XIX век, т.е. периодот кога Византија и нејзините империјални традиции биле инкорпорирани во грчкиот историски наратив.⁴³ На обновувањето на Византија се гледало како на неопходна етапа во континуитетот на „бесмртната“ грчка нација, кој бил нарушен за време на османлиската доминација. Создавањето на голема национална држава била доживувана на следниов начин: „Грците“ живеделе распрнати во повеќе делови на Османлиската Империја, кои претходно биле дел од Византија, а со нивното обединување би се создала една голема по површина држава – веројатно една грчка империја – со Цариград како главен град.⁴⁴ Покрај единството во просторот, за што се залагала „Мегали идеја“, се барало и единство во времето.⁴⁵ Оваа програма понудила синтеза на античкиот период, византиското наследство и современата Грција. Во однос на македонската територија и население оваа програма имала свои ставови и позиции, кои во текот на времето се менувале или, пак, прилагодувале. Тие, пред сè, зависеле од општествено-политичките околности во Османлиската Империја, влијанието на балканските држави и Големите сили, но и од развојот на македонското преродбенско и ослободително движење. Според максималната програма којашто важела до Големата источна криза (1875–1881), било предвидено во границите на големата грчка држава да влезе

⁴³ Стојановски 2016, 141.

⁴⁴ *Ιστορία του ελληνικού έθνους* 1977, 317

⁴⁵ Livanios 2006, 59.

цела географска Македонија.⁴⁶ Подоцна, после 1880 година, официјална Атина поради неиздржаните претензии кон териториите од северна Македонија, ги отфрлила истите, а македонското население од тие области го прогласила за бугарско, односно српско.⁴⁷ На тој начин, грчкото кралство за сопствените национални потреби ја намалило територијата на историска Македонија, на која имала „историско право“ да претендира, спуштајќи ја нејзината северна граница кон југ. Минималната програма, која одредени грчки фактори ја сметале за пореална, предвидувала грчката северна граница на идната држава да започне од Драч завршувајќи до Егејско море, минувајќи северно од Сер на исток, до Битола и Охрид на запад.⁴⁸ Територијалните претензии биле оправдувани со „историски, државни, религиски, културолошки и популациски“ докази за постоењето на вековната „грчка цивилизација“ на османлиско тло. Вака поставениот концепт „природно“ ѝ налагал на модерната грчка држава-нација да го обнови конструираниот хеленски свет.

Како најекспонирани поборници на државно-националните проекции во грчкото општество се појавувале претставниците на високата и високата средна класа. Токму од тие кругови произлегувал и самиот Павлос Мелас. Националното профилирање на Мелас претставува компилација на тогашната политика на официјална Атина, семејното потекло и фамилијарните релации, службата во армијата, ситуацијата во османлиска Македонија и политиката на балканските држави – претенденти за османлиското наследство во Европа, како и ставовите на Големите сили во однос на истото. Следователно на она што е претходно наведено, треба да се бараат и силните националистички сентименти кои тој ги развил во однос на „македонското прашање“.

Критичен момент во националното оформување на Мелас претставува грчко-османлиската војна од 1897 година. Постојаните паравоени

⁴⁶ Професорот на правниот факултет од Атинскиот универзитет, Николаос Сариполос, во разговор со грчкиот крал Георгиос I во Голема Грција ги вклучил следниве територии: Крит, Тесалија, Епир, Тракија, Црно Море до градот Трабзон, Мала Азија, егејските острови и Кипар. Види: Roudometof 1999, 463.

⁴⁷ Според историчарот Ристо Поплазаров, т.н. минимална програма била промовирана уште во 1866 година од страна на тогашниот министер за надворешни работи Харилаос Трикупис, кој ја предложил идејата за поделба на Македонија. Трикупис претензиите на Грција кон османлиска Македонија ги ограничил на т.н. историска Македонија, чии северни граници во голема мера се протегале многу појужно од дотогаш познатите. Види: Поплазаров 1968, 191.

⁴⁸ Битовски 2001, 57.

провокации на „Етници етерија“ на територијата на османлиска Македонија, во кои учествувал и самиот тој, како и кризата во која западна грчката држава во 90-те години од XIX век кулминирале со меѓусебен вооружен судир. Воено неподготвеното кралство, водејќи се од иредентистичка политика, ја започнало војната. Жестоката реакција на османлиската армија, која за неколку дена ги освоила Тесалија и Епир, го најавила воениот пораз на грчката држава. Но, навремената интервенција на Големите сили во корист на Грција го спречила понатамошното напредување на Османлиите.⁴⁹ Високата Порта била принудена во мај 1897 година да склучи примирје, а потоа и мировен договор.

Во текот на војната, по кратка болест, умира Михаил Мелас, таткото на Павлос. Психолошкото влијание од овој настан силно се почувствувало кај младиот Мелас, кој сметал дека има морална одговорност да го продолжи делото на неговиот татко. Патем кажано Михаил бил член на скоро сите позначајни националистички и иредентистички здруженија во Грција.⁵⁰ Истовремено, стапувајќи во брак со Наталија Драгумис, Павлос станал зет на тогаш највлијателниот грчки Македонец во Атина, Стефанос Драгумис, кој заедно со својот син Ион биле сметани за главни експерти и поттикнувачи на „македонското прашање“ во грчкото кралство. Во иднина членовите на оваа тројка ќе бидат сметани за едни од најекспонираните идеолошки творци и практични реализатори на грчката политика кон османлиска Македонија.

„Националната катастрофа“, како што се третираше поразот од османлиската војска во 1897 година, не само што не ги разнишала позициите на оваа тројка во однос на Македонија, туку, напротив, ја зајакнала нивната волја за изнаоѓање на најсоодветни начини за спроведување на грчкиот национализам и експанзионизам. Павлос и Ион по „кобната“ 1897 извлекле три лекции од разликите меѓу островот Крит и Македонија. Најпрво, тие сметале дека османлиската армија била повеќе загрижувачки непријател отколку дипломатијата на Големите сили, кои на крајот би попуштиле пред грчките барања, благодарение на слабостите на Османлиската Империја и престижот на грчката цивилизација. Второ, критскиот модел на герилско војување преку мали вооружени групи бил тактички подобар отколку оној на „Етници етерија“ во Македонија, којшто се карактеризирал со поголеми групи кои се обидуваале да заземат одредени територии. И трето, требало да се избегнува отворена војна,

⁴⁹ Константинова 2008, 277.

⁵⁰ Michalopoulos 2013, 112, 113.

т.е. грчкото кралство не било подготвено за таков потфат против војнички посилната Империја.⁵¹ На овој начин тие го подготвиле теренот за идната грчката паравоена интервенција во османлиска Македонија.

Грчките влади како резултат на поразот од 1897 година воделе крајно претпазлива и воздржана политика во однос на грчките интереси во османлиска Македонија; политика која од страна на грчките националистички и иредентистички кругови била сметана за предавничка. Периодот кој следел (меѓу 1902 и 1904 година) се смета за круцијален во донесувањето на одлука за започнување на грчката паравоена интервенција на дел од територијата на Македонија. Во овој т.н. подготвителен период водечка улога во „македонското прашање“ имале грчките иредентисти и националисти кои живееле во Кралството Грција, како и поединци кои извршувале одредени функции во османлиска Македонија, пред сè службеници во грчките конзуларни претставништва и патријаршиски митрополити кои биле целосно посветени на националната мисија. Целта на оваа неформална групација, следејќи ги случувањата на терен кои имплицирале негативен развој за грчките интереси, била да ја предизвика официјална Атина, т.е. грчката влада, да застане на чело на вооружената акција против структурите на МРО, но и против шизматичките егзархиски црковно-училишни претставници.⁵² Во таа насока, грчките државни институции постојано биле информирани од своите конзуларни и црковни претставници во Македонија за забрзаното губење контрола врз македонското патријаршиско население, но и на сè поевидентното омасовување на македонското ослободително движење. Од друга страна, официјалните државни претставници биле и под засилен притисок од грчките иредентисти и националисти, кои се залагале за поенергичен ангажман кој би продуцирал употреба на насилство, првенствено против структурите на МРО. Разочарани од официјалните грчки институции, овие поединци во османлиска Македонија, поддржани од националисти и иредентисти од грчката држава, започнале да организираат информативни мрежи и вооружени јадра од локално население. Драматична промена на состојбите во корист на иредентистичките кругови се случила за време на Илинденското востание од лето/есента 1903 година. Оправдани се покажале постојаните апели на грчките конзуларни претставници во Империјата и грчките пропагандни активисти во османлиска Македонија. Во овој период, во официјал-

⁵¹ Michalopoulos 2013, 119.

⁵² Љоровски Вамваковски 2018, 76.

ните грчки кругови започнал да преовладува ставот дека „елинизмот во Македонија, и покрај силната пропаганда водена преку црквата, училиштата и разните силогоси, е крајно несигурен и грчката држава не може да се потпре врз него во реализирањето на своите планови кои произлегуваат од програмата за Голема Грција“.⁵³ Оттука, драстичните промени и процеси коишто се случувале во Македонија, предизвикани пред сè од активноста на македонското револуционерно движење, кое постепено во согласност со своето делување и агитација ги потиснувало позициите на дел од легитимните османлиски институции преку кои балканските држави го ширеле своето влијание и имале некаква си контрола врз македонското население, ја принудиле официјална Атина да ги менува своите ставови во насока на преземање порадикални чекори во однос на грчките интереси во османлискиот Балкан.

Владата во Атина по Востанието презела конкретни чекори за реализирање на грчката вооружена интервенција во османлиска Македонија. Решавачки момент во донесувањето на оваа одлука била симбиозата меѓу иредентистичките кругови и владата, т.е. прифаќањето на идејата за вооружено насилство од страна на вториот субјект. Па така, како резултат на преговорите меѓу овие два „табори“ претставени од Стефанос Драгумис и тогашниот премиер Георгиос Теотокис, водени од март 1904 година, била донесена одлуката за започнување на т.н. Македонска борба под директно покровителство на официјална Атина.⁵⁴

Во сите погоре споменати процеси активно бил вклучен и Павлос Мелас. Тој бил дел од претходно споменатата неформална националистичка група. Откако во почетниот период не успеале да издејствуваат испраќање на паравоени формации од грчката држава под закрила на владата во Атина, тие започнале самоиницијативно да формираат платенички вооружени групи од локално население во југозападниот дел од османлиска Македонија. Најзаслужни за оваа операција, покрај Мелас и Ион Драгумис, бил и костурскиот митрополит Германос Каравангелис.⁵⁵ Овие платенички групи, покрај нивната основна намена да

⁵³ Битовски 2001, 90.

⁵⁴ Michalopoulos 2013, 229-231.

⁵⁵ Станува збор за поранешни ајдуци или отпадници од МРО, кои својата заштита, но и финансиски бенефит, ја нашле во претставниците на грчката пропаганда во Македонија. Од овој период најпознати се платеничките групи на Коте Христов од селото Руља и Вангел Георгиев од селото Стребено, и двајцата поранешни припадници на МРО, врбувани од митрополитот Каравангелис. Види: Каравангелис 2000, 15-17, 23, 24.

дејствуваат против структурите на МРО и со насилни средства да го оддалечат месното население од нејзините редови, требало да влијаат поттикнувачки кон официјалните грчки институции со цел да ја прифатат водечката улога во планираната „одбранбена“ војна против македонското револуционерно движење. Според грчкиот историчар Михалис Каликаџос, Драгумис предлагал „создавање на прогрчки вооружени банди, независно од Османлиите и без одобрување на османлиските правила, за да ги одделат славофоните (патријаршистите, б.н.) од бугарското и од влијанието на ВМРО, и да ги убедат, со помош на пропагандата, да се воздржат привремено од какви било немири, додека земјата не биде зрела за бунт“.⁵⁶ Во замислените планови на Драгумис преовладувала идејата за создавање паралелна грчка организација во османлиска Македонија, според устројството на МРО. Тој сметал дека елинизмот во Македонија треба да ги зацврсти силите, првенствено во борбата против македонското револуционерно движење и Егзархијата, а потоа и во нејзиното „ослободување“, при што „слободата не треба да ја чекаат од Грција“.⁵⁷ Во една пригода, Драгумис запишал: „Зошто [тие] да ја чекаат слободата само од Грција? Да работат и тие, да работат како да не постои Грција, и тогаш таа ќе им помогне. Си замислувам една неограничена тајна организација низ цела Турција, една втора грчка држава, создадена од сите грчки општини и епархии, со грчка дисциплина меѓу нив, и со таква хиерархија преку која да можат меѓусебно општините да се обврзат да работат, да си помагаат едни со други, и да се борат сите заедно, во иста земја, со секој непријател. Сите Грци да се во оваа тајна организација, и ниту еден да не е надвор од неа“.⁵⁸ Драгумис презел и конкретни чекори во реализирање на овој план. Имено, за време на неговата служба во грчкиот конзулат во Битола 1902/1903 година, тој ја формирал организацијата „Амина“ (Одбрана). Организацијата дејствувала исклучиво во јужната зона на османлиска Македонија, т.е. во пределите населени со грчко, влашко или со погрчено население. Сепак, за центар на организацијата бил предвиден градот Битола. Намерата на Драгумис била да прикаже дека организацијата е дело на автохтоното патријаршиско население во османлиска Македонија, избегнувајќи на тој начин каква било поврзаност со грчката држава. Тој во неговите планови го вклучил и својот зет, Мелас, од кого барал активна помош. Во писмо што Драгумис му го испратил на Павлос од Битола од 23 јануари 1903 година, тој

⁵⁶ Kaliakatsos 2013, 57.

⁵⁷ Βακαλόπουλος 1987, 53.

⁵⁸ Ibid.

му навел дека е потребна работа и во Македонија и во Грција, при што му сугерирал: „И за двете работи потребни се пари. Затоа те прашувам што се случува со Здружението? Ќе се формира? Се формира? Има пари? Ако има пари, задржете одредена сума за да купиме оружје. Можно е подоцна да ни затреба. (Треба да си запознаен дека и Владата забранува во овој момент изнесување на оружје). Ако имате пари, погрижете се, заедно со „Силогосот за распространување на грчката писменост“ и со „Елинизмос“ да организирате една новинарска кампања во Европа“.⁵⁹ Паралелно со овој процес, Мелас во содејство со Каравангелис, на почетокот без знаење, а подоцна и без согласност од Драгумис, започнале и организирано испраќање на паравоени формации од грчкото кралство на територијата на Македонија. Во овој случај станува збор за дејноста на вооружената група од десетмина Критјани кои делувале против структурите на МРО во костурската и леринската околија во јуни и јули 1903 година.⁶⁰

Како и да е, крајот на Илинденското востание ќе ја одреди насоката на грчкото кралство кон започнување на организирана вооружена акција, т.е. кон дефинитивната промена на целокупната политика на официјална Атина кон „македонското прашање“. Во првата половина на 1904 година на македонска територија биле испратени неколку мисии со цел да ја испитаат ситуацијата на терен околу можното започнување на организирано испраќање на паравоени формации од грчката држава. Во една од тие мисии учествувал и самиот Мелас. Од информациите и сугестиите кои ги добиле државните функционери, грчката влада одлучила да ја води војната против МРО со платенички паравоени формации формирани на грчка територија, составени, пред сè, од жители на кралството Грција и островот Крит, но и од поединци од Македонија кои биле под водство на грчки офицери, најпрвин како водичи и обични борци, а дури подоцна и како водачи на вооружени групи.

„ВКРСТУВАЊЕ“ НА ПАТИШТАТА

Првото влегување на Павлос Мелас во османлиска Македонија датира од крајот на февруари 1904 година, десет месеци после смртта на Гоце Делчев. И покрај фактот дека физички не било возможно животните патишта да им се преклопат, сепак во еден дел од османлиска Македо-

⁵⁹ Γωνος Драγούμη 2000, 11.

⁶⁰ За овие настани види повеќе кај: Љоровски Вамваковски 2011, 43-58.

нија, иако со хронолошка дистанца, нивните крајно дијаметрални погледи за моменталната состојба и иднината на Македонија, начинот на дејствување и политичко-социјалната агитација ќе се вкрстат. Станува збор за дејноста на двајцата во југозападниот дел од османлиска Македонија, т.е. во Костурската и Леринската каза.

Овој дел од Македонија претставувал лимитрофна зона⁶¹ каде се преклопувале интересите на МРО и територијалните и популациски аспирации на грчката иредентистичка политика. Македонското словеноговорно население било доминантно во овие две кази и истото до крајот на XIX век во однос на црковната припадност доминантно припаѓало на Патријаршијата, односно кон елинизмот според тогашната перцепција на грчкиот национализам. Во градот Костур и особено јужниот дел од Костурската каза егзистирало и значително елинофоно население, кое заедно со православните влахофони и алабанофони енклави биле врамувани во грчкиот „етнички“ корпус. Покрај христијаните во овие две кази живеело и муслиманско население, кое припаѓало на турската, албанската, грчката и словенската јазична група.⁶²

Позициите на елинизмот постепено започнале да ослабнуваат со појавата на македонскиот интелектуален (преродбенички) кадар и црковно-училишните општини и нивното сè понагласено истакнување на словенската посебност на најголем дел од населението на овие простори.⁶³ Потоа следела појавата на бугарскиот национализам преку формирањето на Егзархијата (1870) и создавањето на Кнежеството Бугарија (1878), при што дошло до отворено презентирање на бугарските аспирации кон населението и територијата на османлиска Македонија, а со тоа двете национални идеологии влегле во директна конфронтација. Сепак, создавањето на МРО го направил второстепен меѓусебниот конфликт меѓу двете балкански држави-нации. Посебно проблематични за грчките позиции се покажале социјалната агенда на Организацијата за радикална реформа на земјиштето, што во суштина била доста привлечна за словеноговорното селско население, како и нивната еманципација, а сето тоа се доживувало како примарна закана за главниот столб на ло-

⁶¹ Лимитрофна зона означува територија во која има два и/или повеќе етникуми кои можат да бидат различни или слични и каде што културните влијанија се преклопуваат. Во османлиски контекст тоа би значело дека населението биле мешано во однос на јазикот и потеклото, со флуидна црковна припадност (патријаршиска и егзархиска).

⁶² Љоровски Вамваковски 2017, 64-74.

⁶³ Росос 2010, 102.

калниот грчки национализам: урбаната граѓанска и претприемачка класа која била задолжена за јавните работи на Рум милетот.⁶⁴ Несомнено, сите овие процеси се развивале и во овие две југозападни кази од османлиска Македонија. Оттука, доколку сакал да стигне до посакуваните северни граници на Голема Грција, грчкиот национализам најпрвин требало да ги „обезбеди“ овие две кази, што значело директна конфронтација првенствено со револуционерните сили на Организацијата, а потоа и со признатите институционални струкури на бугарскиот национализам во овие предели.

Македонското револуционерно движење во овие две кази било едно од најдобро организираните во Османлиска Македонија, посебно во костурската револуционерна околија. Конфигурацијата на теренот, големиот број селски населби и интелектуално подготвениот револуционерен кадар биле од пресудно значење за брзиот и масовен развој на движењето. Исто така, овие две револуционерни околии биле од стратеско значење за МРО. Имено, тие биле најјужните македонски околии каде Организацијата успеала да создаде револуционерна мрежа и иста така како гранична околија била од суштинско значење за организирање на каналот за снабдување со оружје од грчкото кралство.⁶⁵

Во Костурско Делчев пристигнал во втората половина на ноември 1901 година, како дел од една поголема обиколка или т.н. голем поход низ османлиска Македонија реализиран во втората половина на 1901 и на почетокот на 1902. Главна цел на неговата посета на околијата е ревизија и реорганизација на организационите активности.⁶⁶

⁶⁴ Kostopoulos 2019, 5.

⁶⁵ Подетално за развојот на МРО во Костурско види кај: Битовски 1985; Битовски 1986.

⁶⁶ Делчев имал суштинско значење и во однос на создавањето и вооружувањето на борбената сила на Организацијата, креирањето на тајни канали за пренесување оружје и оружена сила од Бугарското кнежевство, во трансформирањето и вклучувањето на разбојничките банди во вооружената структура на МРО и во формирањето на агитационо-организационите чети (Четничка институција). Неприкосновениот авторитет и углед меѓу револуционерните сили пред сè се засновал врз неговата улога како главен ревизор на оружените сили на МРО, создавајќи значителен борбено-агитационен кадар, преку кој ја проширил Четничката институција на најголем дел од територијата на османлиска Македонија. Во тој поглед, Марија Пандевска констатира дека Делчев се сметал за началник и раководител на сите оружени сили на Организацијата, учествувајќи во проектирањето на идејата за постојани околиски чети, а неговата основна дејност од тој аспект се состоела во врбување, распоредување кадар, вршење ревизии, толкување, подучување и насочување на борбениот потенцијал на Организацијата. Види: Пандевска 2002, 123-144.

Во костурската револуционерна околија Делчев развива повеќенасочна дејност. Христо Силјанов, кој краток период бил дел од Делчевата мисија во овие две околии, за неговата дејност запишал: „Гоце овде работи дење и ноќе, и неуморно, секаде со иста страст и ентузијазам, вложувајќи ја душата во сè и чувајќи ја својата веселост. Тој повторно се занимава со агитација и уредување на канали; разгледува судски дела и решава локални спорови, многупати досега покренати и отфрлани како нерешливи. Каде и да оди, тој се чувствува еднакво свој и господар, подеднакво љубен и сакан. Сите региони и сите села се негови, бидејќи неговиот дух ја опкружува целата територија“.⁶⁷ Делчев заедно со раководителите на костурскиот комитет на МРО посетил повеќе села во околицата, во кои биле организирани низа собранија на кои се дискутирало и се решавале тековни организациони проблеми и предизвици. Костурскиот револуционер Пандо Кљашев во своите спомени забележал дека во селото Кономлади населението „разбра дека дошол најголемиот човек, началникот на Организацијата. ‘Поголем од него нема’“.⁶⁸ За прв пат во околицата било одлучено судските работи да ги решава костурскиот комитет, а на селаните им било сугерирано да ги избегнуваат османлиските судови. Ваквите насоки Делчев ги преточил во пракса, при што им било судено на голем број престапници, предавници на револуционерното дело и на отпадници од МРО. Истовремено, се водело сметка и за подигање на моралот и општите културолошки вредности на населението, решавање на имотно-правните односи меѓу селаните, како и за зацврстување на семејните односи, што подразбирало казнување за брачно неверство или, пак, стапување во љубовни врски од различни побуди со муслимански великодостојници, што во тоа време се сметало за крајно неморално и опасно. Во однос на горекажаното, Силјанов напишал: „Гоце започна да ги вразумува непослушните и да става крај на развратот. За злобниците, блудниците и шпионите постоеше страшен суд. На судијата (Делчев, б.н.) почнуваат да му се откриваат секакви престапи и злодела: покајаните грешници одат кај него на исповед, луто ранетите мајки и сопруги трчаат да најдат утеха и одмазда за престапничките врски на нивните синови и сопрузи“.⁶⁹

⁶⁷ Писмо на Христо Силјанов до неговата пријателка Мања, испратено од селото Екшису, Леринско, на 11 јануари 1902 година. Види: Сиљанов 1984, 42.

⁶⁸ Спомени 1997, 198.

⁶⁹ Писмо на Христо Силјанов до неговата пријателка Мања, испратено од селото Екшису, Леринско, на 11 јануари 1902 година. Види: Сиљанов 1984, 43.

Паралелно Делчев се занимавал и со организациони работи. Тој се зафатил со реорганизирање на каналот за пренесување на оружје од грчкото кралство, со создавање или реформирање на постојните селски револуционерни комитети, а во селото Смрдеш било формирано женско комитетско друштво. Посебно внимание придавал на доекипирањето и давањето соодветни насоки на организационите вооружени сили, додека бил трансформиран и самиот костурски околиски комитет со легално и нелегално раководство кое постојано ќе биде во меѓусебен контакт и координација.

Секако, неизбежна била и Делчевата агитација како кон револуционерниот кадар, така и кон локалното селско население. Тој на многу едноставен начин, разбирлив за широките народни маси, им ги објаснувал целите на движењето, им ја доловувал моменталната ситуација во османлиска Македонија и политиката на османлиската власт, но и на балканските држави и Големите сили во однос на „македонското прашање“. Така, на пример, костурскиот четник Стојче Кузманов ни го пренесува следното сведоштво за говорот на Делчев пред насобраните жители во селото Загоричани: „Кога апостолот се појави (...) сите останаа скаменети. Гоце го започна својот бунтовнички говор, од почеток тивко, а потоа громогласно и многу воодушевено“. Неговиот говор траел цели два часа, при што најглавната поента од истиот според Стојчев била дека „најдраго нешто за еден народ е тој да биде слободен“ и затоа самиот Делчев „тргнал по села и градови, по гори и планини за да го убеди народот да се подготви за борба со вековниот непријател“.⁷⁰

Краткотрајниот, но објективно, според тогашните услови, продуктивен престој на Делчев во овие две околии завршил кон крајот на јануари 1902 година. Резултатите од неговата посета, покрај останатите околности, биле евидентни една година подоцна, во текот на Илинденското востание, кога овие две околии биле едни од најдобро подготвените како меѓу востаничкиот кадар, така и кај населението кое во најголем дел активно се вклучило во истото. Моралната величина на Делчев и визијата која ја имал во однос на револуционерното движење и иднината на османлиска Македонија уште еднаш одлично може да се констатира за време на неговиот говор при разделбата со раководителите на Леринската револуционерна околија во воденското село Гугово. Во таа прилика тој кажал: „Време е да се поделиме, другари! Нашите патишта се различни. Вие одите на запад, а јас на исток. Но, каде и да сме, живееме ду-

⁷⁰ Темчевъ 1933, 22.

ховно поврзани еден со друг, нè поврзува заедничкиот долг кон нашиот поробен народ, на кој доброволно се заколнавме дека ќе му служиме. Ги носам најдобрите впечатоци од вашиот реон. Семето кое што вие го посеавте дава ветувачки резултати. Но, нашата работа нема граници. Ќе ја следиме нашата цел со иста енергија додека го подготвуваме народот за таа голема акција што ќе го потресе ова крваво царство до темел и ќе донесе слобода (...).⁷¹

Појавувањето на Павлос Мелас на територијата на османлиска Македонија директно се поврзува со промената на начинот на дејствување на официјалната грчка политика во однос на „македонското прашање“. Како што забележавме, еден од директните поводи за ваквото трансформирање било Илинденското востание кое на јавна сцена ја промовирала МРО како фактор од кој ќе зависат тогашните и идни процеси во Македонија, а кои на ниту еден начин не се преклопувале со грчката национална доктрина. Исто така, силно влијание врз политиките на официјална Атина ќе имаат и Мирцштегските реформи⁷² од 2 октомври 1903 година, чие усвојување било предизвикано од Илинденското востание и насилната интервенција на османлиските оружени сили во неговото задушвање. Од посебно значење, и еден од факторите кои ќе ја предизвикаат оружената интервенција на грчка држава во Македонија, бил членот 3 од оваа реформска програма. Според овој член се предвидувало: „Откако во земјата ќе се воспостави мир, да се побара од императорската влада промена на територијалната поделба на административните единици, со цел правилно да се групираат разните националности“.⁷³ Вака формулираниот став од страна на балканските претенденти бил протолкуван како можност да се претстават и придобијат што поголем дел од христијанското население, со цел вештачки и компактно да се групираат, т.е. разграничат „националностите“, врз основа на новата територијална распределба. Еден од првите кој ја воочил „опасноста по елинизмот“ бил Ион Драгумис, тогашен службеник во грчкиот конзулат во Сер, кој во извештај до грчкото МНР од 10 декември 1903 година предупредил дека „овие опасности се однесуваат на сферите на

⁷¹ Сиљанов 1984, 55, 56.

⁷² Мирцштегските реформи биле наречени според местото Мирцштег, каде се сретнале рускиот цар Николај II и австроунгарскиот император Јосиф I. Програмата подоцна била одобрена и од останатите сили кои учествувале на Берлинскиот конгрес. Реформите се состоеле од 9 члена, во кои се предвидувало реформи во управата, економијата, полицијата и правдата. Истите биле во важност до 1908 година.

⁷³ Силјанов 2004, 54.

влијание за македонската територија од страна на балканските националисти за карактеризирање на населението во Македонија како Грци, Власи, Срби, Албанци, Турци или Бугари, зависно од околиците“.⁷⁴ Драгумис, исто така, забележал дека за грчките интереси „на териториите со чисто грчко население“, мислејќи на јужната елинофона зона на Македонија, „не постои никаква опасност, но таква опасност постои на териториите со мешано население, особено во оние каде што има бугарофони, шизматици или православни“.⁷⁵

Првата мисија на Мелас во османлиска Македонија била резултат на одлуката на грчкиот премиер Георгиос Теотокис да се спроведе детално истражување на територијата на средната (централна) зона од османлиска Македонија. Тајната мисија, составена од вооружена група и невооружени поединци, имала за цел да ја испита ситуацијата на терен и да даде мислење дали постојат соодветни услови за започнување на грчка паравоена дејност во „спорните“ македонски области. Планот бил финансиски поддржан од владата на Теотокис, кој во замена барал детално да биде информиран за активностите на оние кои што биле вклучени во мисијата и резултатите кои ќе произлезат од истата.⁷⁶

Во почетокот на февруари 1904 година, по налог на грчкиот министер за надворешни работи Атос Романос, започнале подготовките за испраќање на грчките офицери во разузнавачка мисија во Западна Македонија. За одговорен на мисијата бил поставен капетанот Александрос Кондулис, на кого му била доверена задачата да ги избере останатите тројца офицери. Тој се одлучил за Павлос Мелас, Анастасиос Папулас и Георгиос Колокотронис.⁷⁷

Накратко, текот на самата мисија во Западна Македонија се одвивал на следниот начин. На 29 февруари 1904 година вооружената

⁷⁴ Αρχείο Γωνος Драγούμη, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Φάκελος 31.

⁷⁵ Ibid.

⁷⁶ Michalopoulos 2013, 231.

⁷⁷ На офицерите им биле издадени фалсификувани патни исправи, а им било дозволено со себе да земат и по еден придружник. Мнозинството од тие што биле одбрани потекнувале од Крит, бидејќи се сметале за најсоодветни за извршување на оваа мисија. Кондулис го одбрал Ефтимиијос Каудис, Колокотронис и Мелас се одлучиле за Георгиос Диконимос (Макрис) и Георгиос Перакис, додека Папулас за придружник го избрал Апостолос Трагас, по потекло од Акарнанија. Кон групата биле приклучени и мал број месни македонски патријаршисти кои во тој период се наоѓале во Атина: Коте Христов од селото Руља, Павле Киров од селото Желево, Николаос Пирзас од Лерин и други.)

група се наоѓала на османлиско-грчката граница.⁷⁸ После преминувањето на границата и неколкудневното талкање во јужната елинофона зона на османлиска Македонија, на 13 март групата пристигнала во костурската околија. По неколку дена се упатиле кон нивната главна дестинација – македонските села во Корештата (северозападниот дел од Костурско) и јужниот дел на Преспа. Престојувале во следните села: Шестево, Черешница, Габреш, Руља, Оштима, Желево и Оровник. Додека се наоѓале во селото Оровник, офицерите добиле писмо од грчкиот конзулат во Битола, преку кое биле известени дека османлиската власт дознала за нивното присуство во Костурско и дека било најсоодветно, за да се прекинат сомнежите, Мелас да ја напушти Македонија.⁷⁹ Мелас преку Битола и Солун заминал за Грција, додека остатокот од групата после посета на еден дел од селата во источниот дел на костурската околија и на дел од леринските села, исто така, ја напуштиле територијата на османлиска Македонија. Само Критјаните Макрис, Перакис и Каудис барале и добиле дозвола да останат со Коте.

Од строго доверливиот документ на грчкото Министерство за надворешни работи од 26 февруари 1904 година, испратено до генералниот конзулат во Солун, а потоа и со преписка до конзулатот во Битола, дознаваме за целта на гореспоменатата мисија. Според документот, четворицата офицери добиле наредба да го истражат проблемот околу наводниот терор на „Бугарите“ врз „грчкиот елемент“ во тој дел на Македонија, а воедно, и да испитат дали било можно „да се организира месна одбрана за одбивање на горенаведените напади и засилување на грчкиот елемент“.⁸⁰ Исто така, од офицерите се барало да го проучат теренот и можноста за внесување на оружје и негово складирање на безбедни места. Сосема на крај, од документот дознаваме дека по презентирањето на резултатите од нивното теренско истражување, било одлучено грчката влада да преземе соодветни мерки.⁸¹

Во секој случај, следејќи ја маршрутата на вооружената група предводена од грчките офицери, несомнено се наметнува следното прашање: како било можно на споменатата територија, која само пред половина година се сметала за бастион на МРО, групата дојдена од Грција да се чувствува толку слободна и заштитена? Според Крсте Битовски, тоа

⁷⁸ За подетални информации околу самиот тек на мисијата, за одредени настани и случки од истата, види повеќе кај: Битовски 2001, 95-108.

⁷⁹ Трајкова 2002, 153.

⁸⁰ *O Македоникос аџув* 1979, 328.

⁸¹ *Ibid.*

се должело на огромното присуство на османлиски воени сили, „кои го опустошиле крајот и заедно со тоа ја 'осакатиле' и самата Организација“, чиј главен раководен кадар се повлекол, а тој што останал бил во длабока илегалност.⁸² Во своите спомени војводата Георги Поп Христов, кој пристигнал во Костурско во средината на 1904 година, на следниот начин ја опишал состојбата: „населението умира од глад и е во очајна состојба од своите опожарени села. Духот сосема опаднал, поради тоа што никој од раководните сили во околицата не останал (...)“.⁸³ Од друга страна, присуството на Коте и неговите следбеници за време на целиот тек на мисијата ѝ давала исклучителна безбедност на групата. Целта на Коте била токму да ги посетат оние села кои биле под негово влијание, каде што имал сигурна база, т.е. „Кралството на Коте“, како што што во неговите спомени нагласил критјанинот Ефтимииос Каудис.⁸⁴ Истовремено, од страна на грчките „посетители“ на македонските селани им биле поделени околу 400 тур. лири, што неминовно допринело тие донекаде да се чувствуваат безбедно.⁸⁵ Силата и сигурноста која ја чувствувала грчката вооружена група се обидела да ја искористи и во евентуален обид за вооружена пресметка со четата на Митре Влашето. Од писмата на Папулас и Колокотронис, кои биле испраќани до грчкиот конзулат во Битола, дознаваме дека постоеле такви планови, но кои, сепак, не се реализирале. За разлика од офицерите, Коте, кој многу добро ја познавал фактичката состојба и силата на МРО, пред сè добро организираната селска милиција, барал засилување во луѓе за да ја реализира оваа задача.⁸⁶

И покрај различните ставови и погледи на учесниците во мисијата околу начинот на спроведување на вооружената интервенција во османлиска Македонија, грчката влада одлучи да се конфронтира вооружено со структурите на МРО преку паравоени платенички формации, формирани на грчка територија. Овие борбени структури биле составени, пред сè, од жители на Кралството Грција и островот Крит, како и од поединци од османлиска Македонија кои во почетниот период скоро секогаш биле под водство на грчки офицери. Првобитната дејност покажала дека многу мал дел од месните Македонци бил спремен да се вклучи во редовите на грчките паравоени формации. Прв кој го увидел тоа

⁸² Битовски 2001, 99.

⁸³ Революционната 2014, 133.

⁸⁴ Хотџидис (ed.) 1996, 56.

⁸⁵ Η Εφημερίδα των Συντακτών, 14.10.2018.

⁸⁶ Препис од писмо на А. Папулас до грчкиот конзулат во Битола, 26 април 1904 година. Види: Οι απαρχές 1996, 158.

бил Павлос Мелас, кој набрзо го променил својот првобитен став, особено после неговата втора мисија во Македонија, во јули 1904 година, кога престојувал во градот Кожани и неговата околина, при што се уверил дека не постоела никаква грчка организација и можност за организирање на вооружени групи исклучиво од месно население.⁸⁷

Третата и последна мисија на Мелас во османлиска Македонија започнала на 28 август 1904 година, кога тој со група од 35 борци ја поминал грчко-османлиската граница. Уште во Атина од страна на грчкиот „Македонски комитет“ Мелас бил назначен за „генерален водач на четите во областа Битола – Костур“.⁸⁸ Една од главните карактеристики на неговата вооружена група било практикувањето на терор, закани и убиства врз претставниците на Егзархијата и романската пропаганда во селата, но пред сè врз структурите на МРО.⁸⁹ Овој пристап на делување бил од „национално значење“ за грчката пропаганда во османлиска Македонија и според Иоанис Каравитис – учесник во четата на Мелас, „ако се откорне комитаџиството и селанецот остане слободен, нека одбере што сака. Секако, Бугарите како Грци не ги сакаме, ниту со добро, ниту со лошо. Лошиот Бугар, лош Грк ќе стане. Ги сакаме нашите, Грците, колку што останаа за да ги спасиме“.⁹⁰ Каравитис како главен виновник за стагнирањето и неуспехот во реализацијата на грчките интереси ја детектирал МРО, која недвосмислено во програмата декларирала борба против туѓите пропаганди на територијата на Македонија. Од друга страна, тој најпрвин ја изедначил црковната определба на македонското население со припадноста на членовите на веќе формираните држави-

⁸⁷ Павлос Мелас пристигнал во Кожани на 10 јули 1904 година со пасош на трговец на добиток и 20 дневна дозвола, во придружба со Лакис Пирзас. Види: Μόδης 2007, 227.

⁸⁸ Ιστορία του ελληνικού έθνους 1977, 239.

⁸⁹ Прво село кое ја почувствувала дејноста на четата на Мелас било селото Стребено. Мелас одлучил да започне со убивање на повидни учесници во Илинденското востание, но и да се одмазди за убиството на ренегатот Вангел од Стребено. Еден од „злосторниците“ бил фатен, додека другиот успеал на време да избега. Иако имал донесено смртна пресуда, сепак Мелас им „простил“, но побарал од нив да одат кај митрополитот Каравангелис да му изразат покорност. Подоцна во селото Прекопана биле убиени егзархискиот свештеник и учител, додека во селото Белкамен (населено со Албанци христијани и влашко население) на Власите кои ја имале прифатено романската пропаганда им се закарани дека сите ќе бидат убиени, а на учителот му наредил да го затвори романското училиште и да го напушти селото. Види: Битовски 2001, 115, 116; Силјанов 2004, 167, 168.

⁹⁰ Καραβίτης 1994, 79.

нации на Балканскиот Полуостров, за да веднаш потоа каже дека од „Бугарите“ не сакал да направи „Грци“, нешто што било далеку од реалната вистина, посебно што една од главните цели на грчкото паравоено движење е присилното конвертирање на македонското население од егзархисти (или според сфаќањата на Каравитис – „Бугари“) во патријаршиски (односно, пак според истиот – „Грци“). Како и да е, употребата на горенаведените методи имала за цел физички да ги отстрани членовите на Внатрешната организација⁹¹, како и претставниците на егзархиската или романската пропаганда, но и да создаде психолошки страв кај населението. Така, веднаш по јавното демонстрирање на терор во селото Прекопана, Мелас го искористил моментот и им наредил на селаните да се заколнат на верност кон „православието“, а истото да го искажат и писмено пред кајмакот и митрополитот Каравангелис, од кои требало да побараат да им испрати грчки учител и свештеник. Мелас секако дека не ја испуштил шансата и да агитира меѓу локалното население, т.е. да ги потсети на нивното „грчко потекло“.⁹²

Плодовите од агитацијата на МРО ги воочил и самиот Мелас за време на неговата прва мисија. Имено, за време на престојот во словеноговорното село Оштина, тој во писмо до сопругата Наталија, напишал: „Сите мажи кажуваат дека се Грци, но нè советуваат ние да не го потенцираме тоа, пред најпрвин самите да го споменат истото“.⁹³ Сосема е воочливо дека ваквите изјави на жителите биле дадени под принуда и страв од присуството на вооружената група во селото. Сепак, во продолжение на писмото, Мелас ќе напише дека овие села биле „затруени“ и поверувале на влијанието на врховистичкиот војвода Анастас Јанков, т.е. тој агитирал „(...) дека Македонците, Грците, Бугарите, Власите и т.н. претставуваат една посебна заедница од сите други нации (...)“.⁹⁴ Ваквите ставови на селаните единствено укажуваат на агитација на револуционерниот кадар на костурскиот револуционерен комитет, кои се во целосно совпаѓање со начелата на Уставот на МРО од 1896 година. Споменувањето на Јанков од страна на Мелас само ја покажува недоволната информираност и непознавањето на фактичката ситуација на теренот.

⁹¹ Во својот последен Извештај Мелас јасно ни става до знаење дека една од главните цели била уништувањето на мрежата на МРО: „Во Стребено ја расформирав постоечката комисија на комитетот и ги принудив да одат и да му се поклонат на нашиот митрополит“. Види: Τσάμης 1975, 449 - 461.

⁹² Ο Μακεδονικός αγών 1979, 150.

⁹³ Μελά 1926, 258.

⁹⁴ Μελά 1926, 259.

Неколку години подоцна, во август-септември 1907 година, рускиот конзул М. Петраев, заедно со уште еден австро-унгарски претставник, го придружувал генералниот управник Хилми-паша на обиколка низ Македонија. Подоцна, во извештајот до руското МНР, Петраев констатирал: „Во костурската каза дојдоа да нè видат делегации од селата и изјавија дека не сакаат ни грчки ни бугарски учители и свештеници; инсистираа тоа да бидат Македонци. Кога беа запрашани за нивната националност, одговорија дека се Македонци. Овие изјави, кои воопшто не се изолирани појави, покажуваат дека на христијанското население од Македонија му е здодеано од притисокот на разните пропаганди и дека во неговите редови почнува да се буди национална свест поинаква од оние што му се наметнуваат однадвор“.⁹⁵

Мисиите на Мелас и неговите следбеници во Македонија биле исполнети со низа потешкотии, како на пример, непознавање на теренот и неговата конфигурација, недоверба и страв меѓу локалното население без разлика на нивната етничка припадност, неможност да најдат доверливи водичи и курири, како и физичката неподготвеност на борците. Сепак, највпечатливо за грчките борци е непознавањето на јазикот и традициите на локалните заедници, пред сè на доминантната словеноговорна. Во писмата на Мелас до неговата сопруга Наталија постојат мноштво докази кои ги потврдуваат овие информации. Имено, во текот на посетата на селото Руља, Павлос и напишал на сопругата, дека „Отидовме сите заедно во училиштето каде учеа 23 момчиња и ниту едно девојче. Учителот им вели на децата да запеат нешто, но не разбравме дали јазикот беше македонски или грчки. Сите деца од училиштето знаат да читаат и пишуваат, но никој или скоро никој не зборува, еден или двајца разбираат само малку“.⁹⁶ Оттука, македономахите при комуникацијата со локалното словеноговорно население се служеле со симултан превод од поединци кои од претходно прифатиле служба во корист на грчката национална политика.

Во секој случај, Мелас имал значајна организациона заслуга, т.е. се зафатил со формирање на т.н. грчка „внатрешна организација“. Тој бил свесен дека без постоење на ваков тип организација и база, посебно координација, за грчките чети би било неизводливо да дејствуваат или подолго време да опстојат на територијата на османлиска Македонија. Овој „недостаток“ Мелас го забележал и во својот последен извештај:

⁹⁵ Росос 2010, 109.

⁹⁶ Μελλά 1926, 247.

„Најголеми тешкотии ми создава непостоењето на една внатрешна (месна) организација“.⁹⁷ Најпогодни места за организирање претставувале албаногоните христијански, влашките, но и словеноговорните патријаршиски села, во кои претходно митрополитот Каравангелис создал јадро на платени соработници. „Внатрешната организација“ која Мелас ја создал, а подоцна ја надополнувале неговите наследници, во суштина се засновала на наемни начела. Раководните тела, куририте и другите служби за својата работа добивале месечна плата.⁹⁸ Од друга страна, водачот на грчките чети требало да биде во постојан контакт со нив и со главните центри на грчката пропаганда во Македонија, од кои би добивал информации за движењето и дејствувањето на раководните органи и четите на МРО, како и структурите на ривалските пропаганди, со цел навремено и точно да ги планираат своите идни активности. Исто така, целта на Мелас била „да се засилат селата [под нивна делумна контрола] со групи од месно население за нивна самоодбрана“.⁹⁹ Во суштина, тактиката била да се создаде еден вид селска милиција налик на онаа на МРО. Сепак, покрај останатото, постоела една круцијална разлика, што грчките „вооружени стражи“ биле од наемен тип, т.е. за својата дејност добивале месечна плата.¹⁰⁰

Првиот вооружен судир на четата на Мелас со османлиската војска се случил на 19 септември 1904 година во селото Неред. Во добро организираното село од страна на МРО, македономахите влегле со цел да „казнат“ петмина членови на револуционерното движење.¹⁰¹ Но, наместо тоа, четата набрзо дознала дека во Неред се наоѓа османлиска војска. Согласно со инструкциите да се избегнува било каков контакт со локалните османлиски власти, но и од убедувањата, пред сè на Мелас, дека од војската не им се заканува никаква опасност, грчките борци спокојно тргнале да го напуштат селото. Кога се наоѓале на сигурно, надвор од селото, османлиската војска, која впрочем го следела нивното движење, извршила напад, во кој бил убиен Филипос Капетанопулос.

⁹⁷ Τσάμης 1975, 449 - 461.

⁹⁸ Силјанов 2004, 178.

⁹⁹ Ιστορία του ελληνικού έθνους 1977, 240.

¹⁰⁰ Павлос Мелас во својот последен извештај навел: „(...) во Негован платив со по дваесет драхми петмина вооружени лица, кои секоја ноќ ќе ја контролираат безбедноста на селото и кога ќе бидат повикани напомош или да им се приклучат на нашите чети, се должни веднаш да ја прифатат задачата, овие нивни вонредни задачи можно е да бидат во рок од 4 дена“. Види: Τσάμης 1975, 449-461.

¹⁰¹ Литоксоу 2004, 70.

На 7 октомври четата на Мелас добива засилување од околу 25 до 30 борци испратени од Комитетот во Атина. Чувствувајќи се воено доволно моќен, тој се одлучил по втор пат да го нападне селото Неред. Информациите¹⁰² кои ги добил, дека во Неред се наоѓа чета на револуционерната организација, се покажале точни. Во тој период во селото се одржувал состанок на војводи од леринската и костурската околија.¹⁰³ Разбирливо дека ваква шанса Мелас немало да испушти. Со голема вооружена сила и точни информации за местоположбата на македонските револуционери, видно возбуден од можноста за прв директен судир со чети на МРО, тој сметал дека акцијата ќе ја реализира со целосен успех. На 10 октомври македономахите ги опколиле куќите во коишто се наоѓале комитите и започнале координиран напад. Сепак, планот бил неуспешен и по силниот отпор од страна на македонските чети, грчките борци биле принудени да го напуштат селото.¹⁰⁴

По неуспехот во селото Неред, Мелас одлучил да се ослободи од добар дел од борците. Тој бил свесен дека толку голема чета (околу 70 борци) била тешко да се контролира, координира и да се одржува дисциплинирана, но и дека истата лесно можела да биде откриена од османлиските власти. Од друга страна, Мелас сакал да се ослободи од оние македономахи кои имале „разбојничко минато“ и се покажале како „некорисни и штетни“.¹⁰⁵ Плановите биле, по делумното организирање на дел од Костурско, грчката паравоена формација да навлезе, преку Корештата, во битолската околија, стационирајќи се во селото Магарево.¹⁰⁶ Било предвидено најпрвин да се реализира советување во селото Желево со четата на Ефтимииос Каудис. Последниот не се одзвал и се однесувал крајно игнорантски на претходните барања за средба на генерални-

¹⁰² Според Иоанис Каравитис информациите до Мелас ги доставил свештеникот на селото Неред кој точно им ја посочил куќата во која се сместени комитите. Види: *Καραβίτης* 1994, 110.

¹⁰³ Во селото Неред се наоѓале војводите Георги Поп Христов, Коле Мокренски, Христо Цветков и Козинчев, додека денот пред нападот на македономахите селото го напуштил Тане од Горничево со својата чета. Види: *Револуционната* 2014, 145.

¹⁰⁴ По силниот отпор од страна на македонските револуционери, кои употребиле и рачни бомби со цел да го спречат нападот, грчките борци биле принудени да го напуштат селото поради опасноста од активирање на селската милиција од околните села, но и поради приближувањето на ноќта, со што нивните позиции и нивната безбедност секако дека би биле загрозувани. Во битката единствено бил ранет еден борец, Скалидис. Види: *Καραβίτης* 1994, 112, 113.

¹⁰⁵ *Καραβίτης* 1994, 116.

¹⁰⁶ *Ιστορία του ελληνικού έθνους* 1977, 240.

от водач.¹⁰⁷ Тогаш Мелас одлучил со чета од 35 борци да заmine во Желево. Патот го водел преку селото Статица. Тој ги игнорирал предупредувањата од блиските соработници да престојуваат надвор од селото во текот на ноќта и дека низ Статица редовно поминува османлиска војска. На 12 октомври вечерта тие се стационирале во неколку куќи од селото. Очигледно дека тој имал доверба и не се плашел од војската. Тоа се потврдува и со фактот што наредниот ден, 13 октомври, кога добил сигурни информации дека се приближувала војска од селото Кономлади, Мелас спокојно рекол: „ќе дојде и ќе заmine“.¹⁰⁸ Но несомнено власта имала точни информации дека во Статица се наоѓа нерегуларна вооружена група, по која веднаш започнала да трага. Мелас до последниот момент се надевал дека ќе го избегне вооружениот судир, но на крај бил принуден и во неколкупочасовната престрелка единствено тој бил убиен, додека седуммина македономахи биле уапсени. Останатите, користејќи ја темнината на ноќта, успеале безбедно да се повлечат од селото Статица.¹⁰⁹

Како и да е – денес, но и во минатото, убиството на Павлос Мелас од страна на грчката историографија, од политичките и националните институции од „практични причини“ е обвиткано со делумна мистериозност. Изнесени се голем број теории и верзии околу самиот настан и чинот на убиството. Ваквата тенденција неминовно води и претставува еден од факторите за митологизација на личноста на Мелас, со единствена цел – искористување за националистичката идеологија на грчката држава. Во таа насока, антропологот Анастасија Каракасиду, анализирајќи ја неговата „херојска вредност“, ќе резимира: „Мелас бил претставен како знаменосец на Мегали идеја; како човек кој го просветил олтарот на слободата; како вистинско сонце среди мракот; и како храбар убиец на Бугарите, кој и се восхитуваше на големината на Грција“.¹¹⁰ Непосредно во периодот по неговото убиство, ликот и делото, но и „херојс-

¹⁰⁷ Во своите спомени Ефтимииос Каудис како причина што претходно не заминал да се сретне со Мелас го наведува фактот дека не сакал да ги компромитира селата во кои се наоѓа и дека истите, т.е. нивните жители не му дозволувале да се оддалечи од нив. Сепак, тој, познавајќи ја состојбата на теренот, единствено безбедно се чувствувал токму во селата по течението на Рулската река и затоа, не сакајќи да се изложува на ризик, многу тешко или воопшто не се одлучувал да го напушти тој реон. Види: Хотџидџис (ed.) 1996, 81.

¹⁰⁸ К. Битовски, *Грчката „Македонска...“*, 120.

¹⁰⁹ Подетално за убиството на Павлос Мелас види кај: Битовски 2001, 120-127; Силјанов 2004, 173-181.

¹¹⁰ Karakasidou 2004, 197, 198.

ката смрт“ биле искористени како мобилизирачки фактор во зајакнување на грчкиот национализам и зголемувањето на бројот на паравоени чети испратени од грчката држава. Овој настан предизвикал национална еуфорија; смртта на Мелас била искористена во активирање на сите националистички сегменти во грчкото општество, или како што се забележува: „Ако дотогаш македонскиот проблем бил прашање на мал број на Грци, од смртта на Мелас стана проблем на целиот грчки свет“.¹¹¹ Додека, од друга страна, во периодот кој следел, посебно по приклучувањето на јужниот дел од османлиска Македонија во рамките на грчкото кралство (1912-1913), па сè до денес, личноста на Павлос Мелас се користи во процесот на градење на грчката држава-нација, посебно како инструмент во асимилирање на ксенофоното (македонско, влашко и албанско) население во Северна Грција.

ЗАКЛУЧОК

Појавата на нацијата и промоцијата на националната идеологија одиграла клучна улога во рedefинирањето на балканските идентитети. Новата ера на модерноста понудила нови стандарди за дефинирање на другоста како услов за конструкција на границите на групите. За да се хомогенизираат идните национални ентитети, се јавила потребата од создавање на заеднички критериуми за припадност, кои без разлика дали се темелеле врз територијата или врз лингвистичко-културните особености, морале да креираат единствена свест за припадност, или исклучување, која во голема мера ќе се базира врз она што се нарекува заедничка колективна меморија. Така, уште во XIX век, протонационалната интелигенција ќе ги воспостави етничките граници врз основа на митот за потеклото и трајноста на разликите. Ова ќе се покаже како вечна задача на социјалниот инженеринг, која во голема мера ќе падне врз грбот на проектантите вообличени во рамките на балканските историографии.

„Нацијата како индивидуална е кулминација на долгото минато на предизвици, жртвувања и посветување. Од сите култови, култот на предците е најлегитимен, затоа што предците направиле да бидеме она што сме сега. Херојското минато, големите луѓе, славата и сл., се општествената основа врз која се издига националната идеја“.¹¹² За Ренан, спо-

¹¹¹ Ιστορία του ελληνικού έθνους 1977, 241.

¹¹² Smith 2000/01, 11,12.

деленото страдање е поважно од споделената радост. Токму првото го чува колективното сеќавање подолго време низ историјата. Оттука, колективното сеќавање на националната заедница се зацврстува преку истакнување на историските моменти на страдање и жртвување во името на групата.

Жртвата на Гоце Делчев, како апостол на македонското револуционерно движење и Павлос Мелас, колос на грчката „Македонска борба“, се темел за создавање на херојското минато и проектираната македонска, бугарска или грчка визија за нивната дејност и карактер. Современите историографии на трите држави градат паралелни визии за националниот дискурс лоциран во периодот на последните децении од постоењето на Османлиската Империја на овие простори. Селективната интерпретација на националните митографии ќе послужи денешните генерации да ја воздигнат индивидуалната саможртва на нивните херои и да ја постават како основа на три идентитета – македонски национален, македонско-бугарски и грчко-македонски идентитет.

Сепак, конструктивистичкиот пристап на модерната нација која се гради од врвот надолу, преку експлоатација на државните институции и механизми на „леgitимна“ принуда, не може дословно да се прелика кај двата национални херои. Доколку за Делчев, саможртвата е зачувана преку дејноста на македонските организации и живите сведоштва на илинденската традиција кои го воздигаат до национален бит и епски херој, кај Мелас и неговото востолување во системот на грчкиот национален хероизам, државата има клучна, ако не и единствена улога. Последното е поврзано со различниот културолошки и етнички карактер на борбата што ја водел со состојбата на терен, во која доминирал македонскиот словенски елемент, а секако треба да се напомене и локалната-регионална димензија на митот за Мелас, кој сепак не може да биде подеднакво значајно аплициран на целата територија на Грција и е лимитиран единствено на грчка Македонија.

Животниот пат и судбината, можеби директно не ги соочиле Мелас и Делчев, но визиите за нивните херојски потфати ја градат сегашната слика за двете (трите) нации, потиснатото минато, идентитетите на истото тоа минато, кои денес стануваат необично туѓи, но реални, изведени од селективното толкување на сеќавањето и историјата, на просторот наречен Македонија.

BIBLIOGRAPHY

АРХИВСКИ ИЗВОРИ

Арχείο Ίωνος Δραγούμη, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Φάκελος 31.

ΜΟΝΟΓΡΑΦΙИ И СТАΤΙИ

- Андонов-Полјански, Х. *Гоце Делчев II. Преписка*. Култура, Скопје, 1972.
- Андонов-Полјански, Х. *Гоце Делчев III. Во спомените на современниците*. Култура, Скопје, 1972.
- Андонов-Полјански, Х. *Гоце Делчев и неговото време*, Култура, Скопје, 1978.
- Андонов-Полјански, Х. “Југословенскиот печат за Гоце Делчев”, *Разгледи* 10 (1957), pp. 1-2.
- Андонов-Полјански, Х. “Печатот за Гоце Делчев”, *Културен живот* 5-6 (1963), pp. 29-30.
- Bart, F. “Etničke grupe i njihove granice”, Supplement in Putinja, F., Stref-Fenar, Z. *Teorije o etnicitetu*. Biblioteka XX vek, Beograd, 1997, pp. 197-290.
- Биярски, Ц. (ур.). *Д-р Христо Татарчев, Спомени, документи, материали*. Наука и изкуство, Софија, 1989.
- Битовски, К. *Грчката „македонска борба“*. ИНИ, Скопје, 2001.
- Битоски, К. “Костурско во револуционерно-ослободителните борби на Македонија во втората половина на XIX и почетокот на XX век”, *Гласник на Институтот за национална историја* 29/3 (1985), pp. 131-163.
- Битоски, К. “Костурско во револуционерно-ослободителните борби на Македонија во втората половина на XIX и почетокот на XX век”, *Гласник на Институтот за национална историја* 30/1-2 (1986), pp. 19-63.
- Βακαλόπουλος, Α.Κ. *Ίων Δραγούμης, Παύλος Γύπαρης: Κορυφαίες μορφές του Μακεδονικού αγώνα (1902-1908)*. Μπαρμπουνάκης, Θεσσαλονίκη, 1987.
- Димески, Д. *Гоце Делчев*. Студентски збор, Скопје, 1992.
- Ѓорѓиев, В. *ВМРО 1893-1903: поглед низ документи*. Матица Македонска, Скопје, 2013.
- Ιστορία του Ελληνικού έθνους, Νεώτερος ελληνισμός από 1833 ως 1881*, Томос ΙΓ, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1977.
- Ίωνος Δραγούμη, Τα Τετράδια του Ίλιντεν*. Εκδόσεις Πετσίβια, Αθήνα, 2000.
- Яворовъ, К.П. *Гоце Дрълчев*. Книжарница Олчевъ, Софија, 1904.
- Јелавич, Б. *Историја на Балканот*, том први. НИК Лист, Скопје, 1999.
- Kaliakatsos, M. “Ion Dragoumis and ‘Machiavelli’: Armed struggle, Propaganda and Hellenization in Macedonia and Thrace (1903-1908)”, *Journal of Modern Greek Studies* 31/1 (2013), pp. 53-84.
- Каравангелис, Г. *Македонската борба (мемоари)*. Култура, Скопје, 2000.
- Καραβίτης, Ι. *Ο μακεδονικός Αγών, Απομνημονεύματα*, τ. Α'. Εισαγωγή-Επιμέλεια Γιώργος Πετσίβιας, Αθήνα, 1994.
- Karakasidou, A. “Affections of a Greek Hero: Pavlos Melas and Heroic Representations in Greece”, In Todorova, M. (ed.), *Identities and National Memories in the Balkans*, C. Hurst & Co. Publishers, London, 2004, pp. 197-232.

- Kiossev, A. "The Dark Intimacy: Maps, Identities, Acts of Identifications", In Bijelic, D., Savic, O. (eds.), *Balkan as Metaphor, Between Globalization and Fragmentation*, Massachusetts institute of technology, Boston, 2002, pp.165-190.
- Константинова, Ю. *Балканската политика на Грција в края на XIX и началото на XX век*. Фабер, София, 2008.
- Kostopoulos, T. "Faire la police dans un pays étranger'. Greek Macedonian Comitadjis between Irredentism and Ottoman Paramilitarism (1904-1908)", Paper presented at the International Workshop „Armed groups, organized violence and the Euro-Mediterranean spaces (1870-1914)", Rome, 23 January 23, 2019, pp. 1-23.
- Къосев, Д. *Гоце Делчев – очерк*. БКП, София, 1967.
- Livanios, D. "The Quest for Hellenism: Religion, Nationalism and Collective Identities in Greece (1453-1913)", *The Historical Review* 3 (2006), pp. 33-70.
- Литоксоу, Д. *Грчката антимакедонска борба I; Од Илинден до Загоричани (1903-1905)*. Аз-Буки, Скопје, 2004.
- Љоровски Вамваковски, Д. "Активноста на првата организирана андартска чета испратена во југозападна Македонија (1903)", *Историја/Journal of history* 46/1-2 (2010/11), pp. 43-58.
- Љоровски Вамваковски, Д. *Германос Каравангелис: грчката пропаганда во костурската епархија (1900-1903)*. ИНИ, Скопје, 2017.
- Љоровски Вамваковски, Д. "Грчката вооружена акција во османлиска Македонија: дилеми и трансформации (1902-1904)", *Гласник на Институтот за национална историја* 62/1-2 (2018), pp. 71-84.
- Љоровски Вамваковски, Д. "Грчката политика кон Османлиска Македонија (1900-1903): Период на реорганизација и дуализам", *Историја/Journal of history* 49/1-2 (2014), pp. 183-199.
- Мазовер, М. *Балканот, кратка историја*. Евро Балкан пресс, Скопје, 2003.
- MacDermott, M. *Freedom or Death, The Life and Death of Gotsé Delchev*. The Journeyman Press, London-West Nyack, 1978.
- Манджуков, М. *Предвестници на бурята (спомени)*. Ф.А.Б, София, 2013.
- Μελά, Π. Ν. *Παύλος Μελάς; Βιογραφία από διηγήσεις, αναμνήσεις γράμματα δικά του και άλλων*. Νέα Ζωή, Αλεξάνδρεια, 1926.
- Минов, Н. "Убиството на Гоце Делчев во странскиот печат (мај-јуни 1903 г.)", *Историја / Journal of history* 54.2 (2019), pp. 53-94.
- Michalopoulos, G. *Political parties, irredentism and the Foreign Ministry: Greece and Macedonia, 1878-1910*. Phd Dissertation. University of Oxford, Oxford, 2013.
- Μόδης, Γ. *Ο Μακεδονικός αγών και η νεώτερη μακεδονική ιστορία*. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, 2007.
- Noris, E.D. *Balkanski mit, Pitanja identiteta i modernosti*. Geopoetika, Beograd, 2002.
- Ο Μακεδονικός αγών και τα εις Θράκην γεγονότα*. Διεύθυνσις ιστορίας στρατού, Αθήνα, 1979.
- Οι απαρχές του Μακεδονικού Αγώνα (1903-1904) : 100 έγγραφα από το Αρχείο του Υπουργείου των Εξωτερικών της Ελλάδος*. Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, Θεσσαλονίκη, 1996.
- Пандевска, М. *Струмички револуционерен округ (1893-1903)*. книга I, ИНИ, Скопје, 2002.
- Пандевски, М. *Македонија на Балканот: XIV-XX: историски координати*, Мисла, Скопје, 1990.
- Пандевски, М. *Националното прашање во македонското ослободително движење (1893-1903)*. Култура, Скопје, 1974.

- Петров, Ѓ. *Беседа за Гоце*, Култура, Скопје, 2003.
- Петров, М. “Българският печат за гибелта на Гоце Делчев”, In Христов, Х. et al (eds.) *сб. Илинденско-Преображенско въстание от 1903 година*, БАН, София, 1983, pp. 114-125.
- Поплазаров, Р. “Пропагандната дејност на грчките друштва во Македонија во втората половина на XIX век”, *Гласник на Институтот за национална историја* 12/2 (1968), pp. 181-194.
- Putinja, F., Stref-Fenar, Z. *Teorije o etnicitetu*. Biblioteka XX vek, Beograd, 1997.
- Революционната борба в Битолскиот окръг. Спомени на Георги Попхристов*. Библиотека Струмски, София, 2014.
- Rосос, Е. *Македонија и Македонците; историја*. Фондација Институт отворено општество – Македонија, Скопје, 2010.
- Roudometof, V. “Invented Traditions. Symbolic Boundaries and National Identity in Southeastern Europe: Greece and Serbia in Comparative Historical Perspective (1830-1880)”, *East European Quarterly* 32/4 (1999), pp. 429-468.
- Рудометоф, В. *Македонското прашање*. Крстопати, Скопје, 2003.
- Силјанов, Х. *Ослободителните борби на Македонија, т. 2, По Илинденското востание*. Култура, Скопје, 2004.
- Силянов, Х. *Писма и изповеди на един четник. Спомени од Странджа; Од Витоша до Грамос*. Български писател, София, 1984.
- Scarry, E. “The Difficulty of Imagining Other Persons”, In Weiner E. (ed.), *Interethnic Coexistence*, An Abraham Fund Publication, New York, 1998, pp. 40-62.
- Smith, D.A. *The nation in History*. University Press in New England, New York, 2000/01.
- Спомени: С. Арсов, П. Къашев, Л. Церов, Г.П. Христов, А. Андреев, Г. Папанчев, Л. Димитров*. Култура, Скопје, 1997.
- Стојановски, С. *Од милет до нација: Создавањето на нациите и национализмите на Балканот*, Универзитет Гоце Делчев - Штип, Штип, 2016.
- Темчевъ, Н. “Гоце Дѣлчевъ въ с. Загоричани (по разказа на Стойче Кузмановъ, четникъ)”, *Илюстрация Илинденъ* 9/10 [49-50] (1933), pp. 21-22.
- Тодорова, М. *Замислувајќи го Балканот*. Магор, Скопје, 2001.
- Трајановски, А. (ур.). *Британски документи за историјата на Македонија (1901-1904), Том VI*. ДАРМ, Скопје, 2012.
- Трайкова, В. “Към възприемане на андартската идея – първи стъпки на гръцкото правителство и македонскиот комитет (декември 1903 – май 1904 г.)”, *Исторически преглед* 3-4 (2002), pp. 136-160.
- Τσάμης, Π. *Македоникὸς Αγών*. Εταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη, 1975.
- Χотζίδης, Α.Α. (ed.). *Ευθύμιος Καοῦδης: Ένας Κρητικός αγωνίζεται για τη Μακεδονία Απομνημονεύματα (1903-1907)*. Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, Θεσσαλονίκη, 1996.
- Христов, К. *Гоце Делчев: [Живот и дејност]*, НС ОФ, София, 1955.
- Watson, H.S. *Nacije i drzave*, Globus, Zagreb, 1993.

В Е С Н И Ц И

- Εμπρός (Αθήνα), 1904.
- Η Εφημερίδα των Συντακτών (Αθήνα), 2018.
- Реформи (София), 1903.
- The New York Times (New York), 1903.